

Kamarás István

A Sorstalanság sorsa

TARTALOM

1. Paradigmaváltó regény

2. Olvasói beállítódás és stratégia

- 2.1. Olvasási indítékok
- 2.2. Olvasói kompetencia
- 2.3. Szabadidő-tevékenységek
- 2.4. Értékrend és életfelfogás

3. A regénye fogadtatása és hatása

- 3.1. Hasonló élmények
- 3.2. Átfogó benyomások
- 3.3. Fogadtatás
- 3.4. Megfelelés
- 3.5. Érthetőség
- 3.6. Hatás
- 3.7. Magával ragadó részletek

4. Értelmezés

- 4.1. Átfogó értelmezések
- 4.2. A regény címének értelmezése
- 4.3. A regény befejezésének értelmezése

5. Néhány óvatos következtetés

Felhasznált művek

Melléklet:

A kutatás során felhasznált kérdőív

1. Paradigmaváltó regény

Azoknak, akik a hazai Nagy Könyv akció döntőjébe várták a „Nobel-díjas magyar regényt” (vagy akár a többi, Nobel-díjra érdemesnek tartott kortárs magyar író regényét), nem sok fogalmuk lehet a hazai olvasástörténetről, a hazai olvasók olvasási szokásairól, olvasottságáról, ízléséről. Bármekkora áttörést is jelentett a Nobel-díj Kertész Imre műveinek sorsában, vagyis olvasástörténetében, ma már eléggé pontosan tudjuk, hogy műveinek hirtelen, nagyságrenddel megnőtt olvasótábora ellenére még a *Sorstalanság* sem lett tömegolvasmány. Ha ez így is van, bizonyára sokak számára egyáltalán nem mellékes kérdés, hogy hogyan fogadták (értékelték, értették, érezték magukénak és értelmezték) ezt a regényt azok, akik elolvasták. Hogyan hatott rájuk, mennyire fogta meg őket, vagyis mennyire sikerült a *Sorstalanságnak* a közömbösség nulla-pontjától bármely irányba kilendíteni az olvasót? Mennyire mély és milyen irányú a regény hatása? Mi ragadta meg olvasóit leginkább a regényből, vagyis milyen fajta olvasmányként olvasták a művet? Mennyire sikerült megbirkózni a látszólag hagyományos, valójában nagyon is új módon megformált regénnyel a hagyományos olvasási stratégiákkal próbálkozó olvasóknak? Vajon mennyire különböznek a „hivatásos” és a laikus olvasók értelmezései? Van-e egyáltalán esélye az „átlagolvasónak” bensőséges kapcsolatba vagy akárcsak párbeszédbe elegyedni ezzel a művel? Ezekre a kérdésekre próbálok válaszolni másfélszáz olvasó és a *Sorstalanság* találkozásának irodalomszociológiai tanulmányozása alapján, abban reménykedve, hogy egy komolyabb (nagyobb és reprezentatívabb mintájú és mélyebbre hatoló) vizsgálat egyszer majd érdemibb válaszokat produkál.

„A *Sorstalanság* olyan merész irodalmi vállalkozás volt, amely témájának és megformált-ságának váratlanságával, eltérő normáival, nyitottságával, kétségbeejtő ironiájával meglepte a hazai közönséget (...) Kertész regénye megelőzte korát (...) úgy lépett túl a diskurzív kötöttségeken, a cenzúrázott, illetve familiarizálódott véleményeken, hogy egyszersmind képes volt egyedi távlatot teremteni a magyar és európai történelmi emlékezet megújulásához”, írja Szirák Péter (Szirák–2003:9-10). A hetvenes évek közepére¹ vonatkozó megállapítás nagyjában és egészében a *Sorstalanság* mai (harminc évvel későbbi) fogadtatására is igaz. Lényeges fordulat csupán a „hivatásos olvasók” olvasói beállítódásában és olvasási stratégiáiban következett be, az ő olvasataik viszont a regényt olvasmányul választó „laikus olvasók” döntő többségét nem érintették.

Csaknem negyven éves olvasáskutatói tapasztalataim alapján állíthatom, hogy a Nobel-díj odaítélése előtt Kertész Ákosról, a *Makra* szerzőjéről a hazai olvasók többet tudtak, mint Kertész Imréről, nem is beszélve Kertész Erzsébetéről. Ha Kertész Imre és a *Sorstalanság* nem is jelentek meg a művet elolvasni szándékozók többségének olvasói horizontjában, olvasói (és persze filmnézői) élményvilágukban ennél jóval erősebben volt jelen a holokauszt-téma és a lágerregények. Az Auschwitz-jelenség irodalmi ábrázolásai közül hazánkban Jorge Semprún *Nagy utazás* című műve vált irányadóvá, olyan művek, mint Ember Mária *Hajtűkanyarja* vagy Borowski *Kővilága* szinte észrevétlen maradtak. Semprún művét a hetvenes évek közepén a közművelődési könyvtárat használók 13 %-a olvasta² (Balogh, Kamarás–1978:276). Gimnáziumi ajánlott olvasmány volta ellenére is a *Nagy utazás* csak az akkori fogalmak szerint „modern” irodalmat (Camust, Bulgakovot, Goldingot) olvasók körében volt tipikus olvasmány. Józsa Péter középiskolás diákok körében vizsgálta a Lukács György által a fasizmusról írt legnagyobb regénynek nevezett Semprún-mű filozófiai üzenetének megértését.

¹ A regény 1975-ben jelent meg.

² A fizikai munkások közül nem kevesebben, mint a szellemi foglalkozásúak közül.

Józsa – Fryera hivatkozva – nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a műalkotásra nem alkalmazható sem a tényszerű, sem a logikai igazságfogalom, és ezért az egész művel kapcsolatban nem jó kérdés az „igaz-e”. A részletekkel kapcsolatban már más a helyzet, folytatja Józsa, ugyanis szerinte a művet részletekben, dimenziókban kell elsajátítani. (Józsa–1986) Józsa kimutatja, hogy a diákok körében a jellemző tények szintjén maradó és az emocionálisan azonosuló olvasási mód, valamint a vulgáris determinizmus nemigen kedvezett a mű – különösen az ellentétekben és paradoxonokban megjelenített – filozófiai üzenetének vételére.

A mai magyar olvasók holokauszt-képét és közvetett Auschwitz-élményét azonban korántsem a Semprún-regény határozta meg, hanem sokkal inkább Spielberg *Schindler listája* című műve. A rendkívül népszerű film hollywoodias populáris mítosza jócskán legömbölyített és megszelídített holokauszt-képet sugall, bizonyítékul elég csak felidézni a fekete-fehér film kiszínesedő záróképét. Benigni sokak számára emlékezetes élményt jelentő *Az élet szép* című – legalább annyira melodramatikus, mint tragikomikus – filmje még jobban eltávolította a befogadót az autentikus Auschwitz-élménytől. Azzal is számolnunk kell – amire Vári György hívja fel a figyelmet –, hogy „a holokauszt arca Magyarországon jelentős mértékben Radnóti Miklós arca, a »hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép« szellemében” (Vári–2003:212), márpedig Spielberg filmje mellett talán éppen Radnóti – legalább annyira sorsa („sztorija”), mint művei – alakította a magyar olvasók Auschwitz-élményét. Egy szó, mint száz, a *Sorstalanság* – ahogy Vári írja (Vári–2003:203) – igazi „horizontváltás”, de nem csak a megelőző lágerregényekhez képest, hanem a legtöbb mai magyar olvasó befogadói horizontjához képest.

Szirák Péter szerint a *Sorstalanság* „elmozdítja a regény olvasását a hatvanas-hetvenes években még uralkodónak számító tükrözéselvű, valóságreferens beállítottságtól. (...) egyidejű fogadtatását az a nyelv- és valóság szemléleti oppozíció határozta meg, melyben (...) a deportálás mint egy történeti értelemkonstrukcióban már elhelyezett és így jelentésében már stabilizált esemény reprezentációját (...) egy jól felismerhető politikai és esztétikai ideológia írta elő: a tükrözés elve és az antifasiszta, »humanista« értékrend.” (Szirák–2003:11-12, 13) Ehhez megint csak annyit kell hozzátennem, hogy a mai laikus olvasói beállítódások és olvasási stratégiák többségét is ugyanez a hozzáállás jellemzi. A *Sorstalanság* olyan holokauszt-regény, mely nem egyszerűen egy magyar zsidó kamaszfiú deportálásának megrendítő erejű története, mely vádirat a feledés ellen, hanem – akár csak az *Iskola a határon* – egyben az elbeszélés nehézségeiről is szól. Elsőre, a felszínen maradva jóval egyszerűbbnek is tűnhet a Kertész-regény narrációja, mint az Ottlik-regényé, amelyben Medve és Bébé mellett az író-narrátoré a harmadik nézőpont. Ehhez képest úgy tűnhet, hogy a *Sorstalanság* jóval könnyebben olvasható, hiszen cselekménye is jóval könnyebben rekonstruálható. Tüzetesebben olvasva azonban – mint Szirák írja – „talányos, többször újraolvasható, mert miközben cselekményét megjeleníti, egy sajátos státusú és nyelvű elbeszélő megszólaltatása révén az összefüggő (élet)történet mibenlétét, az emlékezés és az emlék, a szavak és a dolgok viszonyát, illetve a szavakhoz és a dolgokhoz való emberi viszonyt is problematizálja. (...) Drámainak mutatja a nyelv konvencionálisát, csapdászerűnek a szavak és a dolgok laza viszonyát, a nyelv létesítő erejét, a nyelvhasználat, a szókincs szabta kiszolgáltatottságot. Kertész Imre fellazítja a referenciális jelölés rendjét.” (Szirák–2003:11) A lélektani realizmus vagy a humanista ideológia olvasási stratégiáival közelítő olvasók többsége számára igen komoly nehézségeket okoz egy olyan olvasmány, mely nem egyszerűen az emlékezés lelki folyamatát vagy az emberi méltóság meggyalázását ábrázolja, hanem „az elvárás és bekövetkezés drámai különbözőségét, az egyidejű autentikus észlelés lehetetlenségét érzékeltetve (Szirák–2003:15) „érvényteleníti az ideológia nyelvét, (...) nem törekszik arra, hogy közvetlenül igazságot szolgáltatson, hanem egy szörnyű mechanizmust éppen (nyelvi) mozgásában kísérel meg megértetni” (Szirák–2003:54.) A *Sorstalanság* anélkül ad távlatot, hogy lezárna a

történetet, mozgásban tartja a megérkezni, megnyugodni, a történeteket ítélettel lezárni, majd megkönnyebbülni óhajtó olvasót.

Akár az Ottlik-regény esetében, a Kertész-regény olvasásakor is kínálkoznak az önéletrajzi és nevelődési regények esetében alkalmazható – és mindkét regény autentikus olvasásához kevésnek bizonyuló – olvasási stratégiák. Hogy ezek e regény esetében nemigen működnek, annak csak egyik oka, hogy a *Sorstalanság* esetében sem igazán eldönthető, hogy éppen ki beszél, hiszen Köves Gyuri „nem egy szereplő főhős, hanem egy mozgó, változékony perspektíva, megnyilatkozásaiban különböző, nem saját hangok keverednek, távlatváltásokkal” (Szirák–2003:34). Hiába keveredik a főhősben a gyermeki naivitás a felnőtt iróniával, „nem rendelkezik az utólagos tudás rendező-átstrukturáló elveivel. (...) Szembetűnő az ideológiai, vagyis a magyarázó-igazoló diskurzus háttérbe szorulása”. (Szirák–2003:48) Hiába egyenes vonalú a történet, a történések nem az ok-okozat rendjében zajlanak, s bár a főszereplő látszólag célba ér (kiszabadul a lágerből, megszabadul a fizikai szenvedéstől), a regény befejezése mégsem azonos a célbaéréssel, a történetek magyarázatul szolgáló végkifejlettel, de még az egyértelmű célkitűzéssel jellemezhető újrakezdéssel sem.

Akár az *Iskola a határon*, ez a regény is magába foglalja az elbeszélhetetlenség kudarcának esztétikai érzékeltetését. Jaussra támaszkodva hangoztatja Szirák, hogy a történeti egyediség „bemutatása eleve kudarcra van ítélve, a holokausztról szóló történeti narratívák szükségképpen partikulárisak maradnak. Az irodalmi szöveg poétikai potenciálja gyöngíti az ideológiai támpontokat, a logika felfüggesztésével teszi lezárhatatlanná az olvasás folyamatát. Kertész műve Auschwitz tapasztalatának folyamatossá tételével fenntartja a holokauszttal szembeni morális reflexió kényszerét.” (Szirák–2003:66-67). Az e témakörben jó néhány olvasó számára még ma is fogódzót jelentő Semprún-regény hőse hiteles és magabiztosan ítélkező szemtanú, míg Köves Gyuri sok olvasója számára csak egy olyannyira megzavarodott kisfiú, aki határozottan úgy gondolja, hogy nem annyira a borzalmakról, hanem a koncentrációs táborok boldogságáról kellene majd beszélnie.³

A kortárs hazai laikus olvasók többsége számára ha nem is meglepően új, de nem is megszokott a regény szerkezete és az idő kezelése. Az apa munkatáborba vonulása – már ez is némi meglepetést okozhat – korántsem jelent kifejezetten tragikus fordulatot, sem Köves Gyuri életében, sem a regény szerkezetében. A 2. fejezet első két mondata, a „Már két hónapja, hogy apámat elbúcsúztattuk. Itt a nyár.” az élet továbbfolytatásának, a sebek begyógyulásnak hangulatát idézi a 35. oldalon. A sárga csillagot, a légoltalmi pincét és az identitás-keresés viharos érzelmeket kiváltó történéseit az első szerelem idillikus pillanatai ellensúlyozzák. Az 51. oldalon fordul a kocka – legalábbis az olvasó számára –, amikor Köves Gyurit leszállítják arról az autóbusról, mely a számára biztonságot jelentő munkahelyére vitte volna, Köves Gyuri számára csak jóval később válik egyértelművé a megváltozott, de jó darabig még lebegő, számára bizonyossá nem váló helyzet. Mi sem bizonyítja jobban, hogy még a 73. oldalon is azt olvashatjuk, hogy a lóistállóba való „zsidó bandát” emlegető csendőr vaskos realitása ellenére is még csak úgy érzi a főhős, hogy egy esztelen színjáték közepébe csöppent, s a zavarodottság érzéséhez a nevetetheték és a csodálkozás érzése keveredik. Azok, akik Benigni *Az élet szép* című filmjét tekintik ebben a témában „reference-műnek”, még mindig próbálkozhatnak a tragikomikus-melodramatikus olvasási stratégiával. A regény cselekménye csak a 99. oldalon, tehát majdnem a könyv egyharmadánál jut el a haláltáborig, a rabruha csak a 125. oldalon kerül rájuk, a 135. oldalon érzik meg a krematórium furcsa szagát, de csak a 139. oldalon (túl a könyv kétötödén) válik számukra egyértelművé, hogy úti- és sorstársaik égnék a krematóriumban. Az első lágerbeli nap 51 oldalt tesz ki. A többi lágerben eltöltött

³ A regény három befejező mondata közül az első, a 17. Magvető-kiadás (a továbbiakban erre hivatkozom, amikor pusztán oldalszámot közlök) 333. oldalán.

nap mindössze háromszor ennyit. A 161. oldalon érkeznek Zeitzbe, ahol eleinte (ahogyan a 188. lapon – immár túl a regény felén – olvashatjuk) „aranynapok voltak, csakugyan. A változásokat kicsit később kezdtem észrevenni”. Maguk a borzalmak, legalábbis Köves Gyuri által megélt borzalmak igazából csak a 214. oldalon (túl a regény háromötödén) kezdődnek, amikor elejti a cementeszsákot, és az őt valósággal a földbe, pontosabban a cementbe döngöli. Ekkor érzi úgy, hogy „valami megjavíthatatlanul tönkrement bennem”. Nyolc oldallal odább, a 222. oldalon viszont már – részlegesen megszabadulva a fizikai szenvedésektől – a zeitzi kórházban van, ahol a 227. oldalon kezdi „pedzeni”, hogy az embert nem csak a fizikai szenvedés, hanem maga a rabság is bánthatja. A 236-240. oldalon kerül az élet és halál határmezsgyéjére. Előbb még abban reménykedik, hogy nem okoz majd fájdalmat a halál, de néhány perc múlva már abban, hogy mégiscsak életben marad („szeretnék egy kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban”). A pokol után afféle tisztító tűz-élményt jelenthetne a buchenwaldi kórház, igaz, a mennyország bizonyossága nélkül, de Köves Gyuri az emberséget és szeretetet szinte csak zsigeri módon éli meg, értékét tekintve nagyjából egyenlő szintre helyezi a répa-levelessel. A buchenwaldi kórházban hatvan oldalnyi időt tölt az olvasó, aki majd a főhőssel együtt a 297.-től a 300. oldalig élheti át a tábor felszabadítását. A főhős a 307. oldalon érkezik Budapestre. A befejezés ugyancsak zavarba ejtheti az olvasót. A „nem vettem észre, hogy borzalmak lettek volna”⁴, a „nem egész úgy volt, hogy »jött«: mi is mentünk”⁵, a „mindenki lépett, amíg csak léphetett, én is megtettem, a magam lépéseit, és nem csupán a birkenauai sorsban, hanem már itthon”⁶, az „én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig”⁷, „az egyetlen szépséghiba, hogy most itt beszélgethetünk”⁸, a „nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek”⁹, a „valami éles, fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána”¹⁰: a honvágy”¹¹ és a hasonló szövegrészletek komoly mértékben zavarba hozhatják azt az olvasót, aki bosszút vagy éppen megbocsátást, mély (megrázó és feloldó) érzéseket, erős fogadalmat, kemény erkölcsi ítéletet, vagy éppen a tettek mezejére lépést vár. És amikor az olvasó végre megnyugodhatna, megkapaszkodhatna azt olvasva, hogy a főhős végül is mégis csak folytatni kívánja folytathatatlannak tűnő „civil” életét, és mérnök vagy orvos lehet, mint anyja szeretné, újra elbizonytalanodhat, pedig – ha nem is várja őt a boldog végkifejlet, mint a „normális” regényekben, hanem – „ott leselkedik rá, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság”. Az utolsó szó mégsem a boldogság utáni vágyakozásé, hanem a koncentrációs táborok boldogságáról való szólás felvállalása. Az utolsó előtti mondat – „Ha ugyan kérdik” –, többes harmadikjában benne van az olvasó, pontosabban bele van keverve, rántva, a neki kiszabott feladattal: nem zárhatja le azt a témát, életben kell tartani, tovább kell kérdezni, újabb válaszokkal kell próbálkozni.

⁴ 326. old.

⁵ 327. old.

⁶ 328. old.

⁷ 329. old.

⁸ 330. old.

⁹ 331. old.

¹⁰ Vagyis a lágerbeli legkedvesebb koraesti óra után.

¹¹ 332. old.

2. Olvasói beállítódás és stratégia

A regényt olvasókat kutatásomban 145 olvasó képviselte: 86 nő és 56 férfi, 50 tizenhat és harminc, 79 harmincegy és ötven év közötti, és 16 idősebb; a diplomások és a felső fokon tanulók közül 76-an humán, 36-an operatív (természettudományos, mérnöki vagy közgazdaságtani) területen dolgoztak vagy tanultak, 20-an voltak a felsőfokú végzettség nélküli (zömmel szellemi foglalkoztatású) dolgozók.¹²

2.1. Olvasási indítékek

A kérdezettek döntő többsége (89 %) maga választotta olvasmányául a regényt.¹³ Az olvasmány kiválasztásának leggyakoribb mozgatója a Nobel-díj volt (44 %), de a „mert illik elolvasni” válasz (39 %) sem igen tekinthető önálló motívumnak, s feltehetően az előbbire vezethető vissza. Ez a válasz a legidősebbeknél jelentősebb mértékben meghaladta, a diploma nélküli dolgozóknál pedig alulmúlta az átlagot. A vizsgáltak 29 százaléka azért olvasta el a regényt, mert érdekelte a holokauszt-téma. Ez is – érthető módon – a legidősebbeknél volt a legnagyobb arányú. Az már nehezebben magyarázható, hogy miért említették ezt a nők jóval nagyobb (37 %) arányban, mint a férfiak (17 %), ha csak nem (legalábbis részben) azzal, hogy a nők körében nagyobb volt a humán irányultságúak aránya, mint a férfiak körében. Jóval kisebb arányban szerepelt még néhány más mozgatórugó is: a kérdezettek 11 százaléka azért döntött a mű elolvasása mellett, mert kötelező olvasmány volt, néhányan azért, mert egy hozzá közelálló személynek tetszett (3 %), mert már olvasta, és jobban meg szeretné érteni, néhányan (3 %) pedig azért, mert azt hallották, hogy ez az egyik legjobb magyar regény.

Aki már olvasott valamelyik írótól valamit, olvasói horizontjába már valamennyire beépül, s már orientációt jelent ugyanakkor az írónak a másik műve olvasásakor. Aki már olvasott Kosztolányi-regényt, Ottlik-regényt, Esterházy-regényt, az már valamennyire tudhat „kosztolányiul”, „ottlikul”, „esterházyul”. Bár jóval kevésbé, de már az alakíthat valamit az olvasói horizonton, ha valaki ugyan még nem olvasott az illetőtől, de már tud róla egyet és mást. Esetünkben a kérdezettek 29 százaléka még csak nem is hallott Kertész Imrétől, ami egy frissen Nobel-díjas író esetében azért eléggé meglepő, s arról árulkodik, hogy Kertész Nobel-díja mégsem vált egészen közbeszéd tárgyává. Legtöbben (29 %) természetesen a Nobel-díjat említették, legnagyobb arányban (50 %) a legfiatalabbak. A vizsgáltak 8 százaléka mindössze annyit tudott Kertész Imréről, hogy író, 13 százalékuk már azt is tudta, hogy külföldön él, 6 százalék még azt is, hogy zsidó származású, 6 százaléka pedig azt is, hogy ő is megjárta a koncentrációs tábor. Mindössze néhányan (3 %) olvasták a *Sorstalanság* elolvasása előtt Kertész Imre más műveit is. Többen a *Sorstalanság* elolvasását követően egyéb műveit is elolvasták, legtöbben a *Felszámolást* (8 %) és a *Kaddist* (7 %), néhányan (1-3 %-uk) a *Gályanaplót*, a *Jegyzőkönyvet*, *Az angol lobogót*, a *Valaki mást*, *A kudarcot* és *A nyomkeresőt*.

¹² Az regényt már elolvasók kiválasztásában és a kérdőívek kitöltésében odaadó munkájukkal a Veszprémi Egyetem másoddiplomás etika, ember- és társadalomismeret szakos és a Pécsi Tudományegyetem informatika és könyvtár szakos hallgatói voltak segítségemre. Az interjúalanyok 11 %-a körülből került ki, ugyanis lehetséges volt egymás meginterjúvolása is.

¹³ A többiek a kutatásban részt vett tanítványaim közül kerültek ki, ám többségük úgy nyilatkozott, hogy tervbe vette a *Sorstalanság*-ot, így a kötelező olvasmány effektussal komolyabb mértékben nem szükséges számolni.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy mintánkba döntő többségben – zömmel diplomás, de széleskörű és kifinomult irodalmi műveltséggel nem rendelkező – igazi laikus olvasók kerültek. Ezt a feltevést mindjárt igazolom is kurrens olvasmányaik és nagy élményeik tartalmának vizsgálatával.

2.2. Olvasói kompetencia

A kérdezés előtti évben olvasott (nem tanulmányaikhoz kapcsolódó) irodalmi művek alapján a kérdezettek 35 %-a tekinthető értékes, 30 százalékuk vegyes értékű, 20 százalékuk pedig zömmel művészi értékkel nem rendelkező művek olvasóinak.¹⁴ Életük legnagyobb irodalmi élményei alapján 45 százalékuk irodalmi ízlése tekinthető magas, 35 százalékuké közepes, 10 százalékuké alacsony szintűnek.¹⁵ Egy 47 tételből álló, eléggé különböző esztétikai értékű művészi alkotásokat (főleg regényeket és filmeket) tartalmazó listát is felhasználtam a művészi ízlés szintjének megállapítására.¹⁶ A listán szereplő művészi alkotások olvasottságát a kérdezettek 13 százalékánál találtam széleskörűnek¹⁷, 51 százalékánál közepesnek¹⁸ és 30 százalékánál csekélynek. Ami pedig a listán szereplő művek értékét és olvasói (nézői) minősítésüket illeti, a kérdezettek 28 százalékát tekinthettem fejlett, 48 százalékát közepes, 14 százalékát pedig fejletlen ízlésűnek. Egy attitűd-skálával¹⁹ a művészetekkel kapcsolatos aktív-passzív (bekapcsolódó-kikapcsolódó) beállítódásukat mérhettem. Ennek alapján a kérdezettek 48 százaléka bizonyult aktív (vagyis művészi alkotás befogadását „bekapcsolódásnak”, szellemi munkavégzésnek is tekintő) és 7 százalék passzív (a műalkotástól csupán csak kikapcsolódást, kellemes időtöltést várók) beállítódásúnak, a többiek ebben a tekintetben középhelyet foglaltak el. Mindezek alapján a művészeti ízlésük szintje szerint négy kategóriába soroltam a kérdezetteket²⁰:

nagyon fejlett ízlésű	10 %
fejlett ízlésű	22 %
közepesen fejlett ízlésű	46 %
fejletlen ízlésű	10 %

Senkit sem lephet meg, hogy a humán irányultságú diplomások között voltak az átlagosnál nagyobb arányban a művészi ízlés tekintetében fejlett és nagyon fejlett fokon állók (53 %), az operatív irányultságú diplomásoknál és a diploma nélküli szellemi foglalkozásúaknál pedig jóval nagyobb volt a csak alacsony szintet elérők (20 és 27 %) aránya. A nők művészeti ízlése valamivel magasabbnak mutatkozott, mint a férfiaké.

¹⁴ 15 százalékukat nem lehetett ezekbe a kategóriákba besorolni. (A legtöbb esetben azért, mert az adott időben alig vagy nem olvastak irodalmi műveket.)

¹⁵ 9 százalékukat nem lehetett ezekbe a kategóriákba besorolni.

¹⁶ Ld. a mellékelt kérdőív 7. kérdését.

¹⁷ Akik a 47 mű közül legalább 31-et olvastak vagy láttak.

¹⁸ Akik a 47 mű közül 15-30 művet olvastak vagy láttak.

¹⁹ Ld. a kérdőív 12. kérdését.

²⁰ 12 százalékukat elegendő adat híján nem lehetett a többiekkel összehasonlítható módon minősíteni.

Mint már jó néhány más kutatásomban (Kamarás–2003), így most is értelmeztem a *Trilla* című Örkeny-novellát.²¹ Jellemző, hogy a kérdezettek egytizede nem vállalkozott erre a feladatra. A leggyakoribb értelmezés ebben a körben Wolfné életének, munkájának monotonitása volt (48 %). A második helyen szerepelt Wolfné magányossága (13 %). 8 százalékuk értelmezésének lényegi mozzanata az elidegenedés, 7 százalékuké a jelentéktelenség volt. Mindössze 5 százalékuk fedezte föl Wolfné egyediségét, mindenki mással fel nem cserélhető személyiségét. Csak néhányuk vélte úgy, hogy beletörődött sorsába (4 %), néhányan pedig (3-3 %) az elembertelenedést, a kisemberséget, értékes munkáját, valamint azt hangsúlyozzák, hogy sokan vannak ilyenek.

2.3. Szabadidő-tevékenységek

Tovább árnyalhatja a képet a szabadidő-eltöltési szokások²² elemzése. A leggyakoribb és legkedveltebb szabadidő-tevékenységek sorrendje így alakult²³:

olvasás	72 %
séta, kirándulás	23 %
tévészés	19 %
baráti társaság	18 %
sport	15 %
zenehallgatás	11 %
kertészkedés	11 %
gyerekeivel, unokáival foglalkozás	10 %
internetezés	9 %
színház	8 %
alvás, pihenés	7 %
mozi, filmnézés	7 %
zenélés, éneklés	5 %

Mindezek alapján a mintánkban szereplőket az átlagosnál kétségkívül műveltebb, olvasottabb, ám ízig-vérig laikus olvasóknak, befogadóknak tekinthetjük, akiknek olvasói ízlése – kevés kivételtől eltekintve – nem jelent különösebben kedvező előfeltételt a *Sorstalanság* befogadása szempontjából.

2.4. Értékrend és életfelfogás

Még tovább árnyalja a képet a mintánkban szereplők értékrendje²⁴. A kérdezettek által magukénak érzett értékek alapján a következő kép rajzódott ki:

²¹ Ld. a kérdőív 13. kérdését.

²² Ld. a kérdőív 9. és 10. kérdését.

²³ A legalább 5 százalékot elérő tevékenységeket szerepeltettem.

²⁴ Értékrendjüket a Rokeach és S. H. Schwartz tesztjeiben szereplő értékekből összeállított, 58 értéket értékelésre kínáló listával mértem. Ld. a kérdőív 8. kérdését.

Biztonság ²⁵	58 %
Univerzalitás ²⁶	56 %
Önállóság ²⁷	47 %
Jószándék ²⁸	37 %
Tradíció ²⁹	35 %
Teljesítmény ³⁰	31 %
Élvezet ³¹	19 %

A nők és a férfiak között az egyetlen számottevő eltérés az univerzalitás értékeinek megítélésében volt, a nők javára (63 és 34 %). A legidősebbek az átlagosnál magasabbra értékelték az összes értékcsoporthoz tartozó értékeiket, az önállóság- és a teljesítmény-értékek kivételével. A humán irányultságúak az univerzalitás, a tradíció és a jószándék értékeket érezték jóval inkább magukénak, mint a többiek. A humán és az operatív irányultságúak között a jószándék-értékek megítélésében tapasztalható a legnagyobb eltérés (50 és 27 %), a humán irányultságúak javára. A diploma nélküli szellemi dolgozók az átlagosnál kevésbé érezték magukhoz közel az univerzalitás (32 %), az önállóság (35 %) és a jószándék (25 %) értékcsoporthoz tartozó értékeket, és jóval inkább magukénak érezték a tradíció (45 %) és az élvezet (35 %) értékcsoporthoz tartozó értékeiket. Amennyiben e regény esetében is nem túl erős összefüggést feltételeznünk az esztétikum befogadása és az univerzalitás-értékek elfogadása között, nagyobb esélyt jósolhatunk a Kertész-regénynek a nők, a humán-irányultságúak, s kisebb esélyt a férfiak és a diploma nélküli dolgozók körében.

A világ optimista–pesszimista megítélését vizsgálva³² azt tapasztaltam, hogy a kérdezetteknek csak töredéke (3 %) látja kifejezetten sötétén a világot, ugyanakkor 36 százalékuk kifejezetten derűlőn. A nők – ez sem okozhat meglepetést – jóval optimistábbnak mutatkoztak, mint a férfiak.³³ Nem gondoltam, hogy az optimista vagy pesszimista attitűd döntő mértékben befolyásolná a *Sorstalanság* befogadását, azt azonban – mint óvatos hipotézist – elképzelhetőnek tartottam, hogy az ilyen vagy olyan módon optimisták hajlamosabbak lesznek az olvasottakat (vagy legalábbis a regény befejezését) derűlőbben fogadni, értelmezni, miként borúlátóbban az ilyen-olyan módon pesszimisták.

Azt is vizsgáltam, hogy milyen szerepet tulajdonítanak életükben önmaguknak, az Istennek és a sorsnak³⁴, és a következőt tapasztaltam:

²⁵ Például: anyagi jólét, boldogság, a család és a haza biztonsága, egészség, a társadalom rendje.

²⁶ Például: béke, bölcsesség, belső harmónia, egyenlőség, szépség, igazságosság, szellemi élet.

²⁷ Például: önérzet, szabadság, alkotó szellem, bátorság, függetlenség, saját cél választása, önbecsülés.

²⁸ Például: barátság, szerelem, előítéletektől mentesség, felelősség, megbocsátás, segítőkészség.

²⁹ Például: engedelmesség, fegyelmezettség, szavahihetőség, udvariasság, hagyománytiszteltet.

³⁰ Például: az elvégzett munka öröme, értelmesség, hatékonyság, törekvés, tehetség.

³¹ Például: anyagi jólét, boldogság, érdekes és kellemes élet, egészség, jó kedély, hatalom, befolyás.

³² Ld. a kérdőív 14. kérdését.

³³ Sajnos nem volt módom vizsgálni, hogy milyen módon derűlőt az optimisták (a felhőtlen-felelőtlen vagy a megszenvedett optimizmus jellemzi-e őket), és miképpen borúlátók a pesszimisták (csak az átlagosnál érzékenyebbek a rosszra vagy eleve rossznak tartják a világot).

³⁴ Ld. a kérdőív 15. kérdését.

sorsunk egyedül rajtunk múlik	42 %
sorsunkat alapvetően Isten segítsége határozza meg	18 %
sorsunk rajtunk és Istenen múlik	17 %
egymásnak ellentmondó elemekből összeálló életfelfogás	12 %
nincs különösebb értelme életünknek, és alig tudunk valamit tenni azért, hogy életünkön változtassunk	4 %

A férfiak jóval nagyobb arányban (51 %) érzik és/vagy gondolják úgy, hogy sorsuk rajtuk múlik, mint a nők (33 %), a nők viszont nagyobb mértékben (40 %) hagyatkoznak teljesen vagy részben az isteni gondviselésre, mint a férfiak (27 %). A legidősebbek körében a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik önmagukban látják sorsuk alakítóját (18 %), s a legnagyobb az ellentmondásos életfelfogásúak (26 %) és az Istenben vagy az Istenben is bízók aránya (51 %). A diploma nélküli foglalkoztatottak között az átlagosnál nagyobb volt a fatalista-pesszimista és az ellentmondásos, és kisebb az önmagukban bízók aránya.

3. A regénye fogadtatása és hatása

3.1. Hasonló élmények

A *Sorstalanság* olvasásakor felidézett régebbi olvasmány- és filmélmények, vagyis az ismeretlen műben való eligazodást segítő reference-művek kiegészítik az általam vizsgáltak befogadói horizontjáról alkotott eddigi képünket. A „Mely olvasmány- vagy filmélménye jutott eszébe a regény olvasása közben vagy elolvasása után?” kérdésre adott válaszokban leggyakrabban a következő művek szerepeltek:

Spielberg: Schindler listája	46 %
Benigni: Az élet szép	9 %
Szabó István: A napfény íze	8 %
Semprún: Nagy utazás	8 %
Merle: Mesterségem a halál	6 %
Anna Frank naplója	6 %
Spillmann: A zongorista	6 %
Radnóti költeményei	4 %
Uris: Exodus	2 %
Solohov: Emberi sors	1 %
Karinthy Ferenc: Budapesti tavasz	1 %
Hétköznapi fasizmus	1 %

A *Schindler listája* jelenti legtöbbek számára a világítótornyot a tájékozódásban, mellette pedig elsősorban egyfelől a holokauszt tragikomikus-melodramatikus, másfelől a borzalmakat hitelesen bemutató és a humanizmus szellemében elítélő művek. Érdekes megjegyezni, hogy a *Schindler listája* és *Az élet szép* alacsonyabb arányban szerepel a nagyon fejlett ízlésűek, a Spielberg-film pedig még a fejlett ízlésűek körében is, mint a közepes és a fejletlen ízlésűek körében, mint „emlékeztető” reference-mű.

3.2. Átfogó benyomások

Először is megállapítható, hogy az összbenyomás inkább pozitív, mint negatív. A regény egyértelműen pozitív hatást gyakorolt a vizsgáltak egyötödére (22 %), akiknek döntő többségét (19 %) mélyen megrendítette. Jóval nagyobb arányuk (72 %) a nagyon fejlett ízlésűek körében. Ugyanakkor némi meglepetésre valamivel nagyobb az arányuk a diploma nélküli szellemi foglalkoztatottak és a tradicionális értékeket előnyben részesítők körében. Nagyjából ennyien (20 %) voltak azok, akikre egyértelműen negatív hatást gyakorolt a regény: nem érintette meg őket, csalódást okozott, unalmasnak, távolinak, felszínesnek, nyomasztónak, nehezen érthetőnek tartották. Arányuk – ez sem meglepő – a legidősebbek körében volt a legnagyobb.

Ugyanerre a kérdésre („Írja le röviden, hogy milyen benyomások alakultak ki Önben erről a regényről?”) válaszolva a vizsgáltak 15 százaléka a holokauszt másfajta megközelítésével,

újfajta megvilágításával jellemezte a regényt. Ugyancsak 15 százalékuk a regény megformálását, stílusát tartotta újszerűnek. Mindkét csoportban inkább olyanok találhatók, akikben a regény kedvező fogadtatásra talált. A minta 6 százaléka reálisnak, tárgyyszerűnek, hitelesnek találta a regényt; mindannyian pozitív előjellel. Néhányan szenvtelen, érzelemmentes hangját emelik ki (3 %), mind pozitív, mind negatív előjellel. A vizsgáltak 6 százalékát a regény elgondolkodtatta (arányuk a fejlettebb ízlésűek körében magasabb), 3 százalékukra (elsősorban a legidősebbekre) az „ilyen borzalom többé nem történhet meg!” érzését kiváltva, mondhatnánk mozgósító hatással volt.

A többiek a regény nekik szóló üzenetét említik. Közülük a legtöbbeket (12 %) a főhősnek a borzalmakon való felülkerekedése fogta meg leginkább: Köves Gyuri erős személyisége, hitének megtartása, a fiatalság optimizmusa. A benyomások kognitív mezőjében a második leggyakoribb üzenet az embertelenség (9 %), ennek aránya a diploma nélküli foglalkoztatottak körében a legnagyobb. Egy-két olvasó említ ilyen üzeneteket is: ember az embertelenségben, sorsközösség, sorsunkat el kell fogadni, tehetetlenség, Istennek tervei vannak velünk, ott is van boldogság, a holokauszt megérthetetlen, minden szörnyűség túlélhető, kérdés azonban, mennyire sérül a lélek.

3.3. Fogadtatás

Mind a közömbös–nem közömbös, mind a tetszés–nem tetszés skálán mérve a regény fogadtatását, az egyértelműen pozitívnak tekinthető.

Közömbösen hagyta	3 %
nem hagyta közömbösen	97 %
ebből: egyáltalán nem tetszett	6 %
inkább nem tetszett, mint tetszett	12 %
tetszett is, meg nem is	20 %
inkább tetszett, mint nem tetszett	36 %
nagyon tetszett	23 %
tetszésindex (1-5-ös skálán) ³⁵	3.6

A fogadtatás terén a férfiak és a nők között nem volt eltérés. Nem volt meglepő, hogy a különböző korosztályok közül a legidősebbeknek az átlagosnál valamivel kevésbé tetszett a mű (3.4), valamint az sem, hogy a humán irányultságúaknak valamivel jobban (3.6) tetszett a regény, mint az operatív irányultságúaknak (3.4), az viszont ugyancsak meglepő, hogy a diploma nélküli foglalkoztatottaknak tetszett legjobban (4.0). Az sem meglepő, hogy a fejlettebb ízlésűeknek (3.9) jobban tetszett, mint a kevésbé fejletteknek (3.6), de az már igen, hogy a fejletlen ízlésűeknek egy kicsi jobban (3.7), mint a közepes ízlésűeknek (3.5). A különböző értékrendűek közül – a hipotézisnek megfelelően – a *Sorstalanság* azoknak tetszett legjobban, akiknek értékrendjét az univerzalitás és a jószándék értékei uralták (3.9), de nem sokkal kevésbé tetszett a tradicionális értékrendűeknek (3.8), s jóval kevésbé az önállóság- és az élvezet-értékeket előnyben részesítőknél. Az sem különösebben meglepő, hogy ez a regény a pesszimizistáknak tetszett legkevésbé (3.4), és az sem, hogy az e téren középső helyet elfoglalóknak egy kicsit jobban tetszett (3.7), mint az optimistáknak (3.7). Említésre méltó, hogy a regény valamivel jobban (3.7) tetszett azoknak, akik úgy gondolják, hogy magunk határozzuk

³⁵ A közömbösen maradtak nélkül.

meg sorsunkat, és az az értelme az életünknek, amit mi adunk neki, mint azoknak a vallásos olvasóknak, akik szerint Isten személyesen törődik minden emberrel, és a szenvedésnek csak akkor van értelme, ha az ember hisz Istenben (3.5).

A hazai irodalomszociológiai (és -szociálpszichológiai) kutatások alapján már tudjuk, hogy a különböző társadalmi helyzetű, korú, ízlésű és értékrendű olvasórétegekben többé-kevésbé mást és mást jelent a „tetszett”, s azt is tudjuk, hogy a magasabb végzettségűek minden esetben (vagyis minden olvasmány vagy film esetben) szigorúbban osztályoznak, mint az alacsonyabb végzettségűek. (Balogh–Kamarás–1978:23-24) Ez pedig – legalábbis részben – mindjárt magyarázatul is szolgál a diploma nélküli szellemi foglalkoztatottak rendhagyónak tűnő viselkedésére.

Érdeemes összehasonlítani a *Sorstalanság* fogadtatását az *Iskola a határon* néhány évvel előtti fogadtatásával, még akkor is, ha nem minden esetben találunk ugyanolyan összetételű csoportokat. Az Ottlik-regény ugyanilyen módon kiszámolt tetszésindexe a magyar tanárok körében 4.6, a magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók körében 4.4, a huszonéves mérnökök és mérnökhallgatók körében 4.2, katonatiszt növendékek körében 3.7 volt, az idős (51 éven felüli) olvasók – ez a réteg nagyjából ugyanolyan összetételű, mint ebben a kutatásban – körében viszont csak 3.0. (Kamarás–2002:109). Úgy tűnik, e két regény fogadtatása nem tér el lényegesen egymástól.

3.4. Megfelelés

A tetszés–nemtetszés nem feltétlenül esik egybe azzal, hogy egy olvasmány vagy film megfelel–nem felel meg ízlésünknek, mennyire áll közel a mű világa a befogadó világához.

Az ízlésnek megfelelés így alakult:

ízlésétől nagyon távol áll	11 %
eléggyé távol áll	18 %
részben megfelel	41 %
teljesen megfelel	29 %
egyéb válasz	1 %
megfelelés-index (1-4)	3.0.

Ebben a tekintetben valamivel kisebbek voltak az eltérések az egyes olvasórétegek között, mint a fogadtatás esetében. Ízlésükhöz legközelebbinek a nagyon fejlett ízlésűek, 31-50 évesek és az optimizmus–pesszimizmus tekintetében kiegyensúlyozottak (3.3–3.3), valamint a diploma nélküli foglalkoztatottak (3.2), ízlésüktől legtávolabbinak pedig az optimisták és az operatív irányultságúak (2.8) érezték a regényt.

A két világ – az olvasóé és a regényé – távolságát így érezték:

világuktól nagyon távoli	3 %
meglehetősen távoli	21 %
eléggyé közeli	53 %
nagyon közeli	19 %
egyéb válasz	4 %
közelség-távolság-index (1-4)	2.9

Ebben a tekintetben kisebb eltérés tapasztalható a nők (2.8) és a férfiak (3.0), a fejletlen (2.7) és a legfejlettebb ízlésűek (3.9) között. Érdeemesnek tartom megemlíteni, hogy ebben a vonatkozásban semmiféle eltérést nem regisztrálhattam a különböző értékrendű és világnézetű olvasók között.

3.5. Érthetőség

A felszínen maradó olvasó számára ez a regény könnyebben lehet érthető, mint a szöveg mélyére hatolónak. Úgy tűnik, adataink legalábbis részben ezt igazolják:

egyáltalán nem érthető	1 %
csak kisebb részben érthető	6 %
nehezen, de érthető	27 %
könnyen érthető	61 %
egyéb válasz	5 %
érthetőség-index (1-4)	3.5

Ebben a tekintetben még kisebbek voltak az eltérések az egyes olvasói csoportok között. Abból, hogy alig voltak olyanok, akik nem vagy nemigen tartották a regényt érthetőnek, szinte bizonyosra vehető volt, hogy kevesen fogják teljesen újszerűnek érezni. Inkább az volt meglepő, hogy meglehetősen vagy teljesen hagyományosnak is csak kevesen érezték a művet:

teljesen hagyományos	3 %
meglehetősen hagyományos	6 %
ebben a tekintetben átlagos mű	30 %
számos vonatkozásban újszerű	54 %
teljesen újszerű	1 %
egyéb válasz	6 %
újszerűség-index	3.4

Leginkább a legfejlettebb ízlésűek (3.7), legkevésbé a diploma nélkül foglalkoztatottak (3.3) érezték újszerűnek. Természetesen ez esetben is feltehető a kérdés, kinek mihez képest érthető vagy újszerű ez a regény. Egy bizonyos: a vizsgáltak közül a legtöbбекnek a *Sorstalanság* olvasása nem jelentett különösebb megértési nehézségeket, a többség inkább közel, mint távol érezte a regény ízléséhez és világához, és a többségnek inkább tetszett, mint nem tetszett. A fogadtatás mérlege eddig egyértelműen pozitív.

3.6. Hatás

Kétségtől jelentős mértékben árnyalhatja az eddig kialakult képet a regény hatásának iránya és mélysége. Pontosabbá válhat a benyomások alapján kialakult kép, hiszen abból még nem derült ki, hogy például a holokauszt újszerű megközelítése vagy a regényben ábrázolt embertelenség említése pozitív vagy negatív előjelű benyomást jelent-e. A regény hatásának vizsgálata tíz hatáselemet kínáltunk fel, s ezekből a vizsgáltak a következő arányban választottak³⁶:

³⁶ Legfeljebb ötöt lehetett választani.

nyomasztó	65 %
felkavaró	61 %
megrendítő	60 %
filozofikus	34 %
megható	29 %
iszonyatos	22 %
unalmas	16 %
titokzatos	11 %
izgalmas	8 %
szórakoztató	3 %

A „nyomasztó”, az „iszonyatos” és az „unalmas” eléggé egyértelműen negatív hatásra, a „megrendítő” és a „megható” mélyebb, a „szórakoztató” és az „izgalmas” inkább felszínesebb pozitív hatásra utal; a „titokzatos” és a „filozofikus” inkább pozitív, a „felkavaró” viszont legalább annyira negatív hatásra is utalhat. Mindezt figyelembe véve a regény összhatása eléggé erőteljesnek (az olvasót nyugalmi helyzetéből kimozdítónak), eléggé mélynek, a hatáselemek előjelét tekintve pedig eléggé kiegyensúlyozottnak tűnik. Természetesen egyes olvasóknál és egyes olvasórétegekben eléggé eltérő lehet akármelyik hatás-elem jelentése. Az „unalmas” és az „izgalmas” tűnik leginkább egyértelműnek. Igaz, van olyan olvasó, akinek egy krimi vagy kalandregény jelent izgalmas olvasmányt, és van, akinek egy szellemi izgalmat nyújtó lélektani vagy éppen a lét kérdéseit taglaló filozófiai-parabolikus regény. A „megható” és „megrendítő” ugyan az érzelmi hatás eléggé jól artikulált fokozatait kínálja, persze kérdés, kit mi hatott vagy rendített meg a regényben. A „felkavaró” a katarzis mellett undort is jelezhet. Még inkább többféle jelentése lehet az „iszonyatosnak”, kifejezhet undort, megbotrántkozást, félelmet, de erkölcsi minősítést is. A „titokzatos” jelentheti a nehezen érthetőt, de jelenthet misztikust is. Lehet az emberi lélek vagy a lét titkaiba bepillantást kínáló művek pozitív vagy akár negatív minősítése is. Elképzelhető negatív jelentése a „filozofikusnak” is: (le)minősíthet ezzel a szóval egy ilyen művet, mint a *Sorstalanság* az a személy, aki nem szokott vagy nem szeret „filózni”.

Az összhatást uraló három leggyakrabban választott hatás-elem valamennyi vizsgált olvasórétegben domináns (vagyis az első három helyen áll), ami azt jelenti, hogy a regény hatása meglehetősen homogén, és az egyes olvasórétegekre jellemző sajátosságok, még ha olykor markánsak is, ehhez képest mellékes szerepet játszanak.

A nők és férfiak között a legnagyobb eltérés az, hogy a férfiak jóval inkább tartják a regényt filozofikusnak (44 %), mint a nők (27 %), a nők számára viszont jóval inkább iszonyatos (27 %), mint a férfiak számára (12 %), ami megerősíti az eddigi kutatási tapasztalatokat, hogy az irodalmi művek hatása a férfiak esetében inkább mutatkozik a kognitív, a nők esetében inkább az érzelmi mezőben.

A hatás tekintetében három korcsoport közül leginkább a legfiatalabbak térnek el a többiektől azzal, hogy ők tartják legkevésbé unalmasnak (14 %), felkavarónak (56 %), filozofikusnak (10 %) és megrendítőnek (56 %). Az a tény, hogy a két idősebb korosztályt nagyobb arányban hatotta meg, kavarta föl és rendítette meg a regény, továbbá, hogy nagyobb arányban tartották filozofikusnak, arra utal, hogy rájuk mélyebben hatott a mű. Ugyanakkor az is jellemző az idősebbekre, hogy mindkét rétegben van egy – az átlagosnál nagyobb arányú – kisebbség, amely unalmasnak tartotta a művet.

A humán és az operatív irányultságúak között egyetlen lényeges eltérés tapasztalható, hogy az előbbiek nagyobb arányban (72 %) tartották megrendítőnek, mint az utóbbiak (58 %), ami a mű humán irányultságú olvasóira gyakorolt mélyebb hatásáról tanúskodik. Emlékezhetünk, hogy a diploma nélküli foglalkoztatottak számára tetszett legjobban a regény, most némi magyarázatot várhattunk erre a meglepő adatra. Ez az olvasóréteg az átlagosnál nagyobb arányban találta a regényt meghatónak (55 %) és megrendítőnek (75 %), ugyanakkor iszonyatosnak (35%) is, viszont az átlagosnál kevésbé titokzatosnak (0 %) és filozofikusnak (20 %). Mindez egyértelműen pozitív irányú, de a tetszés magas szintjéhez kevésbé mély hatásról tanúskodik.

A művészeti ízlés fejlettsége és a mű hatása között két esetben találtam eléggé erős összefüggést: minél fejlettebb az ízlés, annál kevésbé találják a regényt meghatónak és iszonyatosnak. Legjobban a nagyon fejlett ízlésűek tértek el a másik három csoporttól, ők tartják a regényt legkevésbé unalmasnak (0 %), meghatónak (14 %), iszonyatosnak (14 %), nyomasztónak (57 %), ugyanakkor kiemelkedő mértékben ők tartják leginkább filozofikusnak (64 %), és a többiekhez képest nagyobb mértékben titokzatosnak (14 %). A hatás ebben a körben a legmélyebb és itt mutatkozik leginkább a kognitív mezőben. A legfejletlenebb ízlésűek tartják a regényt legnagyobb mértékben nem csak meghatónak (53 %), megrendítőnek (90 %) és felkavarónak (90 %), hanem nyomasztónak (85 %) és iszonyatosnak (47 %) is, továbbá ebben a rétegben tartják legkisebb arányban filozofikusnak és titokzatosnak.

A különböző értékorientáltsággal jellemezhető rétegek közül a regény mélyebben hatott azokra, akik értékrendjében univerzalitás–jóindulat, valamint a tradíció értékcsoporthoz tartozó értékei dominánsak, mint azokra, akiknek az önállóság és teljesítmény, valamint az élvezet jellemzi érték-irányultságát. A világot egyértelműen vagy csak mérsékelten optimisták látók között ebben a tekintetben nem érzékelhető számottevő eltérés. A világot pesszimisták látók körében feltűnően nagy volt, akik a regényt unalmasnak (50 %) és nyomasztónak (100 %) találták, s az átlagosnál alacsonyabb azoknak aránya, akiket megrendített (50 %), felkavart (50 %) és akik iszonyatosnak (16 %) és filozofikusnak (16 %) tartották. Teljesen egyértelmű, hogy erre a rétegre – amelynek legkevésbé tetszett is – hatott legkevésbé a mű. Nem mutatkozik lényeges eltérés azok között, akik úgy vélik, maguk határozzák meg sorsukat és azok között, akik életük alakításában komolyan számolnak az isteni gondviseléssel, legfeljebb annyi, hogy az előbbiek sokkal inkább tartják filozofikus műnek (48 %) a regényt, míg az utóbbiak esetében mélyebben hatott a mű az érzelmi mezőben.

A regény hatását nyitott kérdés segítségével is vizsgáltam („Okozott-e önben a regény valamilyen maradandó hatást?”) Erre a kérdésre – érthetően, hiszen ezt korántsem könnyű szavakba önteni – a kérdezetteknek csak a fele válaszolt. Ez a tény bizonyos értelemben felülírhatja a regény hatásáról eddig megállapítottakat. Hogy milyen mértékben, az attól is függ, hogy ki mit ért maradandó hatáson. (Továbbá ki mennyire tudja megállapítani, hogy egy, a kérdezéskor mélynek tűnő hatás, mennyire lesz maradandó.) A leggyakoribb válaszok így alakultak:

a holokauszt mélyebb megértése	9 %
döbbenetes, iszonyatos, nyomasztó érzés	7 %
a „soha többé ne történjék ilyen” érzésének kiváltása vagy megerősítése	7 %
az embertelenség átélése	3 %
egy újfajta látásmód (az „így is lehet írni a holokausztról”) élménye	3 %
a „sorsunkat vállalni kell” felismerése	2 %
mindig van remény	2 %

A regény az életkor növekedésével egyre inkább gyakorolt erőteljes hatást, a diploma nélküli szellemi foglalkoztatottakra pedig kisebb mértékben, mint a diplomásokra. Nem gyakorolt a regény nagyobb mértékben erőteljesebb hatást a fejlettebb, mint a kevésbé fejlett ízlésűekre. A különböző értékírányultságúak közül az univerzalitás-jószándék értékek iránt legfogékonyabbak körében tapasztalható leginkább mélyebbnek tűnő hatás. Nem érdektelen fejlemény az sem, hogy a mérsékelt optimisták körében nagyobb volt az erőteljesebb, mélyebb hatás, mint a felhőtlenül optimisták körében.

3.7. Magával ragadó részletek

Nem kétséges, hogy a regény komolyabb hatást fejtett ki az általam vizsgált – ne feledjük, zömmel diplomás vagy felsőfokon tanuló, túlnyomórészt humán irányultságú – olvasók körében. Arról is tudunk már valamit, hogy hogyan, milyen irányban hatott a *Sorstalanság*, ám továbbra is kérdés, hogy mi is hatott belőle? A magával ragadó részletekre (jelenetekre, mozzanatokra, képekre) vonatkozó kérdésre átlagosan két válasz érkezett, ezek 27 százaléka a bevagonírozás előtti időszakra (a regény szövegének is 27 százaléka!), 51 százaléka a lágerben töltött időre (ez a szövegének százaléka), 22 százaléka pedig a szabadulás utáni időszakra (a regény szövegének 11 százaléka). A megfelelő szövegrészek hosszához képest az utolsó időszakból említettek legnagyobb arányban emlékezetes részletet, ami érthető, hiszen a művek befejezése általában nagyobb súllyal szokott megjelenni az emlékezetben.

Legtöbbször a következő részleteket említették:

a buchenwaldi kórházban történtek	19 %
Köves Gyuri búcsúja az apjától	19 %
Köves Gyurit és társait leszállítják az autóbusról	17 %
kiválogatásuk a lágerbe érkezés után	15 %
a lágerbeli élet borzalmai (általában)	12 %
hazatérés	12 %
utazás Auschwitzba	10 %
beszélgetés az újságíróval	10 %
beszélgetés a hazatérés után a két öreg rokonnal	9 %
a szabadulás	6 %
Citrom Bandi	6 %
Köves Gyuri feladja a küzdelmet a sebeiben elszaporodó élősködők ellen	5 %
a magyar csendőrök hivatkozása arra, hogy ők is magyarok	3 %
az értékek elkobzására irányuló kísérletük során	
a krematórium felismerése	3 %

Az említett mozzanatoknak csak 49 százaléka kifejezetten negatív, 24 százaléka kifejezetten pozitív, a többit (ilyen például az apjától való búcsú vagy az újságíróval való találkozás) nehéz egyértelműen előjellel ellátni. Feltűnően kevesen említik Köves Gyuri első szerelmét (2 %) és az idősebb nővérrel való vitáját a zsidóság lényegéről (2 %), és csak egy valaki említi azt a mozzanatot, amikor Köves Gyuri az élet és halál határmezsgyéjén – akár Andrej herceg – az égre tekint.

A különböző olvasórétegek között ebben a tekintetben nem lehetett jelentősebb eltéréseket tapasztalni. A leginkább szembevetendő az volt, hogy a fatalista-pesszimista értékirányultságúak az átlagosnál sokkal kevesebb részletre emlékeztek, ami persze érthető, hiszen nekik tetszett legkevésbé, és rájuk volt legkisebb hatással a regény, és így a kevés részlet említése is azt támasztja alá, hogy őket fogta meg legkevésbé. A Köves és társai elfogatása előtti mozzanatokra a nők emlékeznek jobban. A tábori élet borzalmait valamivel nagyobb arányban a férfiak említik, a táborba való utazást, a krematórium felismerését viszont a nők. A tábori élet pozitív mozzanatait is a férfiak említik valamivel nagyobb arányban, elsősorban Citrom Bandit. Az újságíróval való beszélgetésre a humán irányultságúak emlékeznek leginkább, a hazatérésre viszont az operatív irányultságúak.

Erős összefüggés mutatkozott az ízlés fejlettsége és a láger pozitív történéseinek, élményeinek felidézése között, (ennek aránya a nagyon fejlett ízlésűek 57 százalékától a fejletlen ízlésűek 13 százalékáig fokozatosan csökken). A univerzális-jóindulat értékek előnyben részesítésével jellemezhetők 34 százaléka, a többieknek viszont csak 18-21 százaléka említi a pozitív történéseket és élményeket. A legfejlettebb ízlésűek még két mozzanatot említenek nagyobb arányban, mint a többiek: Köves Gyuri búcsúját apjától és az újságíróval történő beszélgetést. A nagyon és a mérsékelt optimisták között is érzékelhető egy szignifikánsnak tűnő különbség: az erőteljesen optimisták határozottan nagyobb arányban említik a lágerbeli pozitív és kisebb arányban a negatív mozzanatokot.

4. Értelmezés

4.1. Átfogó értelmezések

A regény átfogó értelmezését négy kérdés alkalmazásával vizsgáltam, három nyitott kérdéssel („Hogyan értelmezi a regényt?”, „Mit tart a regény legfontosabb gondolatának?”, „Hogyan értelmezi a regény címét?”) és egy zárt kérdéssel³⁷ (melynek keretében a regény 24 értelmezéséről kellett megmondani, hogy mennyire érzik őket magukénak). A regény átfogó értelmezésére a következő megoldások születtek:

történelmi dokumentum a holokausztról	17 %
a holokauszt emlékezetben tartása	10 %
a sorsról szóló regény ³⁸	9 %
a felnőtté válás iskolája	8 %
az embertelenség bemutatása ³⁹	8 %
a holokauszt gyerekszemmel	8 %
hogyan lehet ilyen helyzetben embernek megmaradni	7 %
harc a túlélésért	6 %
az újrakezdés lehetősége és felelőssége ⁴⁰	4 %
az író visszaemlékezése (életrajzi dokumentum)	4 %
zsidóüldözés	3 %
a lágerben is van boldogság ⁴¹	3 %
sokféleképpen meg lehet élni ezeket a borzalmakat ⁴²	2 %
a valahová tartozás, a közösség élményének megélése	2 %
ilyen élmények után nem lehet új életet kezdeni	2 %
a totális állam világa	2 %
Auschwitz megmagyarázhatatlan	2 %

A válaszolók ötöde történelmi dokumentumnak tekinti a regényt, harmada szociológiai (a totális állam világa, a közösség ereje) és lélektani (a felnőtté válás iskolája, a holokauszt gyerekszemmel, sokféleképpen meg lehet élni ezeket a borzalmakat, ilyen élmények után nem lehet új életet kezdeni), mozzanatokot ragad meg. A válaszolók másik harmadának értelmezései lényegüket tekintve erkölcsi reflexiók (embernek maradni, embertelenség, a holokauszt emlékezetben tartása), az értelmezések negyedét leginkább filozófiai indíttatásúnak lehet nevezni (a sors, a boldogság, Auschwitz megmagyarázhatatlansága). Érdekes, hogy ez a regény ebben a körben – pedig a vizsgáltak negyede-harmada vallásosnak tekinthető – kifejezetten vallási értelmezést alig-alig indukált. (Ilyen például a „nem találja meg a szenvedés által a hitet”).

³⁷ Ld. a kérdőív 29. kérdését.

³⁸ Például: a sorstalanság mint kiszolgáltatottság, beletörődés sorsukba, sodródás sorsukkal.

³⁹ Az egyik változat: testi-lelki leépülés.

⁴⁰ Például: nincs vád, csak új perspektíva, a sorstalanok sorsa a sorskeresés, az otthon támogatásával van esély.

⁴¹ Például: a naiv gyermek a borzalmak közt is talál boldogságot, egész életére kiható boldogság-élmények, felfedezi a szépet és a jót a mindennapi létharcban.

⁴² Az egyik változat: „Van, aki minden helyzetben feltalálja magát”.

Természetesen kategórián belül is széles skálán helyezhetők el ezek az értelmezések, hiszen mondjuk a lélektani magyarázatok között egyaránt akadnak felszínesen pszichologizálók (van, aki minden helyzetben feltalálja magát) és valódi lélektani értelmezések (a szenvedés értéke bennünk van, s nem az életben maradás fenyegetettségéből táplálkozik), mint ahogyan vannak felszínesen moralizálók (az egyenruha alatt lévő ember minősége a döntő) és mélyebb erkölcsi reflexiót (pl. felejteni nem, de megbékélni igen) tartalmazók.

Számottevő és szignifikánsnak tűnő különbséget a különböző olvasórétegek között keveset találtam. A nők valamivel inkább értelmezik a regényt a holokauszt gyerekszemmel történő ábrázolásának, az embertelenség bemutatásának és a túlélésért folytatott harcnak, mint a férfiak, akik inkább történelmi dokumentumnak és a sorsról szóló regénynek. A különböző korosztályok között egyetlen esetben regisztrálható lényeges eltérés: a holokauszt emlékezetben tartását a legidősebbek sokkal nagyobb arányban (50 %) említik, mint a többiek. A humán irányultságúak értelmezései között egy kicsivel nagyobb arányban szerepel az embertelenség, az újrakezdés, az embernek maradás. A legfejlettebb ízlésűek körében feltűnően hiányzik a regény történelmi és életrajzi dokumentumnak tekintése, s az átlagosnál valamivel nagyobb arányban szerepel értelmezéseikben a sors és a felnőtté válás.

A regény legfontosabb gondolatát leggyakrabban így fogalmazták meg:

élni akarás ⁴³	22 %
a holokauszt emlékezetben tartása	8 %
embernek megmaradás ⁴⁴	7 %
a szabadság megélésének lehetősége ⁴⁵	6 %
embertelenség ⁴⁶	5 %
a sors regénye ⁴⁷	5 %
mindig van remény ⁴⁸	3 %
a továbblépés nehézségei ⁴⁹	3 %
így is lehet élni a lágerben	3 %
a közösség ereje	3 %
a lágerben is lehet boldogság ⁵⁰	3 %
zsidóüldözés	3 %
a történelemért mindenki felelős	2 %

⁴³ Például: csak az tudja túlélni, aki alkalmazkodik, „Mindig lépni egyet”, állhatatossággal a zsarnokság legyőzhető, Köves életszeretete.

⁴⁴ Például: szeretet és önfeláldozás, új barátságok születése.

⁴⁵ Például: szabadon kell gondolkodni, fel kell vállalni sorsunkat, a jók nem lehetnek tétlenek, a szabadság a legfontosabb emberi jog.

⁴⁶ Például: a legnagyobb bűn: mássága miatt megalázni egy embert, az érzéketlenségben rejlő gonoszság, ami ott történt, nem természetes, aki átéli a holokausztot, abban meghal a jövő.

⁴⁷ Például: a sorstalanság kiszolgáltatottság, a náciizmus beleszólt az emberek sorsába, az ember előre meghatározott lépésekben méri és éli életét.

⁴⁸ Például: az embert nem lehet legyőzni, az élet megy tovább, végül is az élet szép.

⁴⁹ Például: nem felejteni, de folytatni, a múlttal szembenézni és lezárni, újat nem kezdhet, csak a régit folytathatja, a szenvedéseket nem lehet elfelejteni.

⁵⁰ Változat: a boldogságélmények maradtak a legemlékezetesebbek.

A kérdés tulajdonképpen az előző kérdés rokona, arra szolgál, hogy „kisegítse”: kiegészítse és kontrollálja az előbbit, hiszen van, akinek erre válaszolva sikerül jobban megfogalmazni átfogó értelmezését. Míg az előbbi kérdésre adott válaszok között rendre a műfajra és szemléletmódra vonatkozó válaszok is szerepelnek (pl. történelmi dokumentum, életrajzi regény), a regény legfontosabb gondolatára vonatkozó kérdésre kapott válaszok rendre elvontabbak. Látható, hogy a válaszoknak több mint fele azonos, és a többi is többé-kevésbé hasonló. Értelem-szerűen itt a filozófiai jellegű megközelítés aránya a legnagyobb.

Az eltérések az erre a kérdésre adott válaszok tükrében sem jelentősek. A nők körében egy kicsivel nagyobb arányú az embertelenségnek, az élni akarásnak és a szabadság megélésének említése. A humán irányultságúak gyakrabban említik az embertelenséget, a sorsot, a szabadság megélését, és a lágerben is megtalálható boldogságot. A fejlettebb ízlésűek valamivel nagyobb arányban említik az embertelenséget, a holokauszt emlékezetben tartását, a szabadság megélését, de ritkábban az élni akarást. Az univerzalitás-jószándék értékek iránt legérzékenyebbek a többiekénél nagyobb arányban hangoztatják a holokauszt emlékezetben tartását, az önállóság–teljesítmény értékeket előnyben részesítők viszont az embertelenséget és az élni akarást. A felhőtlenül optimisták az átlagosnál valamivel nagyobb arányban említik a lágerben is megtalálható boldogságot, a mérsékelt optimisták viszont valamivel nagyobb arányban a továbblépés nehézségeit.

A hivatásos olvasók értelmezéseivel való összevetés természetesen nem egymásnak megfeleltethető szövegek összehasonlítása. Az irodalmárok először is nem egy-két mondatban, hanem kritikákban, tanulmányokban, könyv-fejezetekben értelmezik a művet. Értelmezéseik – szemben a laikus olvasókéval – a legtöbb esetben mások értelmezéseire is támaszkodnak. Foglalkozásukhoz hozzátartozik olvasataik megfogalmazása, mely szakmai nyelven történik. Ugyanakkor nem csak előnyük, hanem hátrányuk is származhat abból, hogy professzionális olvasók: a saját élményt elnyomhatják, átírhatják a szakmai sémák, a professzionális értelmező közösségek elvárásai.

A regény recepciótörténetének első szakaszában keletkező értelmezések között már ott volt a tudatos, felelős, cselekvő felnőtté válás (Lenkei–1975:30), ez az értelmezés a laikus olvasatok között is viszonylag gyakran előfordul, de senki sem kéri számon Köves Gyurit, hogy nem válik cselekvővé, ellenállóvá, mint annak idején. A laikus olvasók nem érzékelik a lágerbeli felnőtté szocializálódással járó „kulturáról való lenevelődést” (Radics–1981, Lányi–1995), sem a mássá válás összekapcsolódását a zsidó léttel való azonosulással (Molnár–1996). Ugyan bele lehet érteni az új identitás megtalálását azokba a laikus értelmezésekbe, melyek a közösségre találást teszik értelmezésük egyik vagy legfontosabb mozzanatává.

„A felületes olvasónak úgy tűnhet, hogy Auschwitz eseménye sem nem tragikus, sem nem idilli, hanem csak a róla szóló történetekben nyeri el modalitását”, írja Vári (Vári–2003:10), kutatásunk azonban arról tanúskodik, hogy ebben a csapdába csak egy-két olvasó sétált bele, akik úgy értelmezték a művet, hogy Auschwitz jelentése attól függ, ki hogy éli meg, s vannak olyanok, akik a jég hátán is megélnek.

A gyerekszemmel ábrázolt holokauszt felbukkan a laikus értelmezésekben is, de ezek értelmezések nem hangsúlyozzák sem az ártatlanságot (Heller–1997), sem az álnaivitást (Spiró–1985).

A laikus olvasók általában a humanizmus általánosabban elterjedt sémáiban értelmezik a láger embertelenségét, néhányan érzékelik ennek eredményét, például a testi-lelki leépülést is, de nemigen reagálnak a kulturális törésre, a láger kultúra-ellenes ellenkultúrájára, ahol a kulturális narratívák relevanciájukat veszítik (Szirák–2003:25, Vári–2003:45), nem észlelik a morális leépülést, például a főhős azonosulását az üldözött hatóság szempontjaival (Szirák–2003:36).

A laikus értelmezésekben eléggé gyakran szerepel a túlélés, az életszeret és a túlélésért folytatott harc, valamint az alkalmazkodás, mint a túlélés létmódja, eszköze, ezek az értelmezések azonban nem ötvöződnek olyan mozzanatokkal, hogy Gyuri a koncentrációs táborban is meg akar felelni az elvárásoknak, s jó gyermekként akar viselkedni (Szirák–2003:26), hogy a lágerlétet természetesnek, mintegy természeti törvénynek tartja (Vári–2003:61).

A táborban is megtapasztalható emberség és a Köves Gyuri egész életére és személyiségére hatással lévő epizodikus boldogságélmények eléggé gyakori elemei a laikus értelmezéseknek. Ezek azonban csak ritkábban kapcsolódnak össze a láger pokoli dimenziójával, s alig-alig születnek olyan értelmezések, melyek a regényt a jó és rossz viszonya egyetemes példázatának gondolnák (Vári–2003:76). Jól érzékeli a laikus olvasók egy része, hogy a lágerlét törvényei kegyelmi pillanatokban érvényüket veszítik, ám azt már alig-alig, hogy a lágerben megtapasztalható emberség Köves számára értelmezhetetlen. „Mint Andrej herceg is, praktikus ügyei miatt elfeledkezik az ég üzenetéről, de ő is rájön tévedésére, és bár a transzcendens üzenet nem érkezhetsz meg, Köveshez mégis eljut egy üzenet (a felhőzet egy kicsit felszakad), mely örömet okoz”, írja Vári. (Vári–2003: 63). Több laikus olvasó felidézi az élet-halál küszöbének élményét, de csak egy akad, aki arra is emlékszik, hogy Köves Gyuri felnéz az égre.

Csak néhány laikus olvasó emeli be átfogó értelmezésébe Köves Gyuri zsidó identitásának alakulását, valamivel többen élete folytathatóságát, ezek a hivatásos olvasók értelmezéseiben nagyobb súlyt kapnak: „Zsidósághoz való viszonya tekintetében is elveszik tőle a döntés jogát.” (Szirák–2003:38.) „Köves identitása nem stabilizálódik, kérdéses marad a zsidósághoz és a magyarsághoz való viszonya” (Szirák–2003:42).

Hiányzik a laikus értelmezésekből a lágerbeli történésekre való emlékezés és reflexió problematikája; az, hogy „Köves az eseményeket csak érzéki síkon képes követni, nem tud részt venni benne”, hogy „az események csak érzéki adottságok egymásutánjaként képesek megmutatkozni számára” (Vári–2003:27-28), hogy „az Auschwitzot és Buchenwaldot megjárt személyiség a meg-megszakadó kauzalitással, folyamatossághiánnyal, törlésekkel egymás mellé helyezett téridőkben darabolódik fel, az emlékezésben újra és újra idegenként látja viszont önmagát” (Szirák–2003:31)

Csak néhány laikus értelmezésben szerepel az, hogy Auschwitz elmondhatatlan, megmagyarázhatatlan, de jó néhányban fontos elem, hogy nem feledhető. Azt azonban, hogy Auschwitz értelmezése egyben lezárását, elfelejtését is jelentheti, nem fogalmazzák meg egyértelműen, miként azt sem, hogy Auschwitz egyedisége csak úgy lenne igazán fenntartható, ha az ember semmihez sem hasonlítja, vagyis ha nem beszél róla (Szirák–2003:57), és ha ez lehetetlen is, legalább meg kell próbálni megóvni a holokausztot a minden esetben leegyszerűsítő magyarázatoktól.

A laikus olvasók átfogó értelmezéseiben eléggé gyakran szerepel a sors és a szabadság összefüggése. Néhányan eljutnak a sors és a szabadság viszonyának eléggé árnyalt megfogalmazásáig, s olyanok is akadnak, akik kimondják, hogy saját sorsává téve Auschwitzot szabaddá válhat az ember. Innen már csak egy lépés lenne annak a felismerése, hogy „Köves végül is értelmet akar keresni a vele történetekhez, integrálni szeretné. (...) a passzív felejtéssel az aktív felejtést, az integrálást, feldolgozást állítja szembe annak ellenére, hogy sokszor megvédett tapasztalata, hogy Auschwitz nem integrálható a kultúrába” (Vári–2003: 82). Hogy hány laikus olvasó jutott el ilyen kérdésekig, nehéz megbecsülni. Bizonyos, hogy nem sokan, de hogy mennyire kevesen, annak „bemérésére” nemigen alkalmasak ezek a néhány szavas vagy mondatos értelmezési kísérletek.

Kérdés, lehet-e ellenállni a felejtés hatalmának, és hűségese maradni a holtak szelleméhez (Vári–2003:83, 84), vagyis lehet-e integrálni? Integrálni annyi, mint valami nagyobbban, valami egészben elhelyezni az újat, a részlegest, a sebet, az értelmezendőt. De lehetséges-e, ha mára „minden egész eltörött”? Lehetséges-e, ha az integrálás egyben értelmezés, márpedig az értelmezés minden esetben ideologizálás is. Vagy ha nem lehetséges hibátlanul az integrálás, érdemes-e próbálkozni részleges megoldással, a nem teljes siker biztos tudatában? Lehet-e hinni abban, hogy ez a gyarló próbálkozás is integrálható valamiképpen az Egészben? A regény és legjobb hivatásos értelmezői által felvetett „lehet-e integrálni?” kérdés ugyanilyen módon vonatkoztatható a *Sorstalanságra* és bármely műalkotásra, hiszen minden olvasói értelmezés az olvasat integrálása valami ennél nagyobb rendszerben, az Egészben.

A felkínált egymondatos értelmezések között nem csak tipikus laikus értelmezések, hanem hivatásos értelmezések gondolatai, szempontjai is szerepeltek. Az alábbiakban azoknak a százalékarányát közlöm, akik teljesen magukénak érezték ezeket az értelmezéseket⁵¹:

Auschwitz nem ér véget a szabadulással	48 %
Auschwitz az európai kultúra csődje	42 %
Auschwitz megmagyarázhatatlan	32 %
egy kamasz fiú megpróbálja ésszerűnek látni a láger irracionális világát	28 %
történelmi regény: a holokauszt pontos bemutatása	28 %
az életszeretet győzelme	27 %
a fasiszmus embertelenségének leleplezése	26 %
Kertész Imre önéletrajza	25 %
nevelődési regény: egy kamasz felnőtté válása	24 %
Köves Gyuri a sorstalanságot vállalja föl saját sorsának	24 %
a sehová sem tartozás élményének megélése	18 %
nincs jó és rossz, szabadság és rabság: minden csak nézőpont kérdése	19 %
az ember esendősége	18 %
csak a közömbösen maradás teszi lehetővé a túlélést	17 %
az ember nem választhat, sorsa meg van határozva	16 %
Köves Gyuri a lágerben egyszerre válik magyarrá és zsidóvá	16 %
rátalálás a sorsközösségre	15 %
szemben Nyilas Misivel és Nemecekkel Köves Gyuri bűnösen passzív és érzelmentes	12 %
bármily szörnyű is volt a láger, egyszerűbben és tisztábban lehetett ott élni, mint abban a világban, amelyben a lágerek létrejöttek, és amely el akarja feledni a lágereket	12 %
Köves Gyuri a lágerben a zsidóság tagjává válik, ezzel megszűnik individualitása	12 %
az én-azonosság keresése és megtalálása	11 %
Auschwitz legyőzhető akadály, kiállható próbatétel	10 %
megszabadulás az áldozatlétől és a történelemformálás vállalása	8 %
egy teljes szellemi leépülés története	3 %

⁵¹ Akik az öt fokozat közül az 5-öst, vagyis „nagyon közel áll az én értelmezésemhez” minősítést választották.

Első pillantásra jól érzékelhető, hogy – annak ellenére, hogy több leegyszerűsítő értelmezést is eléggé sokan éreztek magukénak – a felkínált értelmezések kiválasztása alapján a laikus olvasók közelebb kerültek az irodalmárokhöz, mint a saját maguk által megfogalmazott értelmezésekkel. A legtöbbször által választott négy értelmezés egyike sem tekinthető durva leegyszerűsítésnek. Az is figyelemre méltó, hogy olyan árnyalt értelmezéseket, mint például a „Köves Gyuri a sorstalanságot vállalja föl saját sorsának” értelmezést a kérdezettek negyede, a „Köves Gyuri a lágerben egyszerre válik magyarrá és zsidóvá” értelmezést a kérdezettek hatoda, a „bármily szörnyű is volt a láger, egyszerűbben és tisztábban lehetett ott élni, mint abban a világban, amelyben a lágerek létrejöttek, és amely el akarja feledni a lágereket” értelmezést a kérdezettek nyolcada érezte nagyon közelinek saját értelmezéséhez. Ne feledjük, hogy ezekhez a hányadokhoz legalább ugyanennyit hozzá lehet adni, azokat, akik csak eléggé közel érzik a magukéhoz ezeket az értelmezéseket. Természetesen a mérleg másik serpenyője sem maradt üresen. Az olyan leegyszerűsítő értelmezéseket, mint a Nyilas Misivel szemben Köves Gyurit elmarasztalót a vizsgáltak nyolcada, az ember teljes meghatározottságát állítót és az ember esendőségét hirdetőt a vizsgáltak hatoda, a teljes relativizmust sugallót és a *Sorstalanságot* önéletrajzi regénnyé és történelmi dokumentummá lefokozót, valamint az életszeretét győzelmét hirdetőt a kérdezettek negyede érezte teljesen magának. (És ezek is megszorozhatók kettővel, ha hozzájuk vesszük azokat, akik ezeket „csak” eléggé közel érezték a magukéhoz.)

A férfiak inkább érzik a *Sorstalanságot* történelmi regénynek (32 %), és sokkal inkább az európai kultúra csődjének (54 %), mint a nők, akik inkább választják a teljes determinizmust (20 %) és Auschwitz legyőzhető akadályának (13 %) hirdető, meglehetősen redukáló értelmezéseket, valamint az árnyaltabb „csak a közömbösen maradás teszi lehetővé a túlélést” (22 %) és a sokkal árnyaltabb „Köves Gyuri a sorstalanságot vállalja föl saját sorsának” (29 %) értelmezéseket.

A három korcsoport közül a legidősebbek értelmezés-választásai térnek el leginkább az átlagtól: ők érzik leginkább magukénak az „Auschwitz az európai kultúra csődje” (68 %), az „Auschwitz nem ér véget a szabadulással” (68 %) értelmezéseket, de körükben jóval nagyobb az átlagosnál a teljesen relativizáló értelmezés elfogadásának aránya (43 %) is, miként az emberi esendőséget hirdető redukáló értelmezése is (31 %), ám ugyanakkor jóval magasabb arányban fordul elő körükben az az igen árnyalt értelmezés, mely szerint lágerben tisztábban lehetett élni, mint a lágert létrehozó szabad világban (25 %).

A humán irányultságúak az operatív irányultságúakhoz képest nagyobb arányban érezték magukénak a nevelődési regény (29–19 %), az „én-azonosság keresése” (12–3 %), az „Auschwitz legyőzhető akadály” (12–3 %) az „Auschwitz nem ér véget a szabadulással (59–50 %) és a „megszabadulás az áldozatlétől” (12–3%) értelmezéseket, és kisebb arányban a láger csak közömbösséggel élhető túl (14–31 %), az ember esendősége (10–3%) és az Auschwitz az európai kultúra csődje (20–56 %). A humán irányultságúak tehát inkább a differenciáltabb értelmezéseket választották nagyobb arányban. A diploma nélküli foglalkoztatottak az átlagosnál jóval nagyobb arányban tekintik a *Sorstalanságot* történelmi (50 %) és életrajzi (35 %) dokumentumnak, a fasiszmus leleplezésének (40 %) és nevelődési regénynek (35 %), a sorsközösségre való rátalálás (36 %) és az emberi esendőség 30 (%) regényének és az átlagosnál nagyobb arányban (25 %) fogadják el azt az értelmezést, mely szerint a lágerben tisztábban lehetett élni, ugyanakkor a Nyilas Misivel szemben Köves Gyurit elmarasztalót is (25 %). Az átlagosnál kisebb arányban fogadják el az Auschwitz megmagyarázhatatlan (10 %) és az „Auschwitz nem ér véget a megszabadulással”(30 %) értelmezéseket is. Ez a réteg mutatkozik az értelmezés tekintetében a legheterogénebbnek és legbizonytalanabbnak.

Az ízlés fejlettsége és az értelmezés-változatok elfogadása között csak két esetben találtam szoros összefüggést: minél fejlettebb a művészeti ízlés, annál kevésbé fogadják el a „csak a közömbösen maradás teszi lehetővé a túlélést” és annál inkább a nevelődési regény értelmezést. A legfejlettebb ízlésűek még abban is különböznek a többiektől, hogy ők tartják a regényt legkevésbé történelmi és életrajzi dokumentumnak, Auschwitz legyőzhető akadálynak, Köves Gyurit bűnösen passzívnak, ugyanakkor ők fogadják el legnagyobb arányban a „Köves Gyuri a lágerben zsidóvá és magyarrá válik”, „Auschwitz nem ér véget a szabadulással” és a „megszabadulás az áldozatlétől” értelmezéseket. Bár ez a réteg választja leginkább az árnyalt, és legkevésbé a redukált értelmezéseket, ez a tendencia korántsem töretlen, ugyanis éppen a legfejletlenebb ízlésűek választják legnagyobb arányban az „Auschwitz megmagyarázhatatlan” és a „rátalálás a sorsközösségre” értelmezéseket. (Igaz, ugyanők választják legnagyobb arányban a jócskán redukáló „Köves Gyuri a lágerben a zsidóság tagjává válik, ezzel megszűnik individualitása” értelmezést is. A holokauszt egyediségére, elmondhatatlanságára utaló „Auschwitz megmagyarázhatatlan” pedig talán úgy is értelmezhető, hogy „számomra ez az egész érthetetlen, zavaros”.)

A különböző értékírányultságúak közül az univerzalitás–jószándék értékek előnyben részesítésével jellemezhetők fogadják el legnagyobb arányban az „Auschwitz nem ér véget a megszabadulással” (65 %) és az „Auschwitz az európai kultúra csődje” (44 %) értelmezéseket, és az átlagosnál valamivel nagyobb arányban a differenciáltabb, s kisebb arányban a redukáló értelmezéseket. Az ellenkező póluson a hedonizmus értékeit előnyben részesítők helyezkednek el. A teljesen optimisták valamivel kisebb arányban választják a differenciált és valamivel nagyobb arányban a redukáló értelmezéseket, mint a mérsékelt optimisták. Azok, akik szerint az ember maga határozza meg sorsát és ad értelmét életének, az átlagosnál nagyobb arányban tartják a holokausztot megmagyarázhatatlannak, azok viszont, akik életük alakulásában komolyan számolnak az isteni gondviseléssel, az átlagosnál nagyobb mértékben értelmezik a regényt az életszeretet győzelmének.⁵²

4.2. A regény címének értelmezése

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a regény címének értelmezése egyfelől egyáltalán nem könnyű feladat, másfelől az értelmezési kísérletek sokat elárulnak az egész regény értelmezéséről és megértéséről. A „sorstalanság” egy paradigmát váltó regény jócskán többértelmű címe. A sors értelmezhető a szabadsággal szembeni determináltságunknak, értelmezhető lehetőségünknek, értelmezhető elfogadott és általunk is alakított sorsunknak, azaz helyünknek a világban. A regény címe leginkább e legutóbbi sors-értelmezés ellentétének tekinthető. A „sorstalanság” azért is paradigmaváltás, azért is újszerű és váratlan megfogalmazás, mert nem fér be a „sorsüldözött”, a „balsors”, a „sors kegyeltje”, a „sorsszerű” (fatális), a „sorsscapás”, a „sorstragédia”, a „sorsába belenyugszik”, az „így volt megírva sorsa”, a „dacol a sorssal”, „a sors játékszere” sztereotípiákba. A leggyakoribb cím-értelmezések a következők voltak:

⁵² Érdemes megemlíteni, hogy mindkét csoporttól eltérő a regény értelmezése azok körében, akik egyaránt számolnak önmagukkal és istennel életük alakításában: ők az átlagosnál sokkal nagyobb arányban fogadják el azokat az értelmezéseket, melyek szerint Auschwitz nem ér véget a szabadulással (88 %), Auschwitz az európai kultúra csődje (60 %), s hogy a *Sorstalanság* nevelődési regény (52 %) és az én-azonosság keresése (24 %). Ugyanakkor néhány erősen redukáló értelmezést is: minden nézőpont kérdése (28 %), a *Sorstalanság* az író önéletrajza (40 %), s azt, amely szerint Köves Gyuri Nyilas Misihez és Nemecekhez képest bűnösen passzív (28 %).

teljes kiszolgáltatottság és szabadsághiány ⁵³	28 %
sorsunk nincs előre meghatározva	6 %
senki nem vállal velük sorsot ⁵⁴	5 %
sorsközösségre találás ⁵⁵	3 %
embertelenség ⁵⁶	3 %
a túlélés ára ⁵⁷	3 %
sorsunk adott	3 %
létállapot ⁵⁸	2 %
tűrhetetlen állapot ⁵⁹	2 %

A sorstalanságot szabadsághiánnyal azonosítani véleményem szerint a lehetséges megoldások egyike, ezzel szemben a sorsunk determináltsága és determinátlansága, valamint a sorsközösség hiánya és megtalálása mind-mind redukáló értelmezések.

A sorstalanságnak szabadsághiánnyal való azonosítása valamivel gyakoribb a nők, mint a férfiak, a mérsékelt optimisták, mint az egészen optimisták körében, az önállóság és a teljesítmény értékeit előnyben részesítők és a más értékirányultságúak között, és gyakorisága egyenes arányban van a művészeti ízlés fejlettségével.

A cím értelmezéséhez kapcsolható annak a kulcsmondatnak az értelmezése is, hogy „Ha sors van, akkor nem lehetséges szabadság, ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, azaz hogy akkor mi vagyunk a sors”. Ez a kulcsmondat komoly segítséget jelenthetett volna a cím értelmezéséhez is, de csak a kérdeztettek fele próbálkozott megfejtésével, pedig ennek a szövegnek az értelmezéséhez – mint ahogyan a leggyakoribb értelmezések listája is szemlélteti – a „mindenki a maga sorsának kovácsa” sztereotípiája is segíthetett:

felelősek vagyunk sorsunkért ⁶⁰	24 %
a sors és a szabadság összekapcsolódik ⁶¹	8 %
a sors kényszerűség, amiből nem lehet kitörni	6 %
sors és szabadság nem egyeztethető össze	3 %
az önmagára hagyatott ember nem tud mit kezdeni sorsával	2 %

⁵³ A két leggyakoribb változat a szabadság-hiány (7 %) és a kiszolgáltatottság mint sodródás, tehetetlenség, teljes bizonytalanság (6 %), ezenkívül még: egyéni sors elvesztése (6 %), zsidónak lenni: kiút nélkülség (5), szerepbe kényszerülés (2 %).

⁵⁴ Például: a hontalansággal együtt járó lelki sérülés, sehová sem tartozás.

⁵⁵ Például: más sorsát éli meg, individualitását elveszítve sorsközösségre talál, sorsközösséget vállal a zsidósággal.

⁵⁶ Például: ez emberhez méltó élettől való megfosztottság, végleges testi-lelki leépülés, fájdalom.

⁵⁷ Például: a lágert túlélőknek nincs sorsa, ahhoz, hogy élhessen tovább, meg kell találnia új énjét, élete ott maradt a táborban, szabadságával vesztesége is volt.

⁵⁸ Változat: lét és nemlét egyszerre.

⁵⁹ Például: a haláltábor nem lehet az ember sorsa, a méltatlan szenvedés nem lehet a sors része.

⁶⁰ Például: mindenki a maga sorsának kovácsa, sorsunk alakításában csak önmagunkra számíthatunk, szabad döntésünk sorssá válik.

⁶¹ Például: Sorsunkat nem mi írjuk, de befolyásolhatjuk, a szabad ember maga állítja föl szabadsága korlátjait, saját sorsunkban hordjuk szabadságunkat, sors és szabadság együtt alakítják egymást, harc az eleve elrendelés és a saját jövőalakítás között, a sorson belül van némi szabadság, mellyel az adott pillanaton belül lehet élni.

A sors és a szabadság viszonyával foglalkozó kulcsmondat „felelősek vagyunk sorsunkért” értelmezése a humán irányultságúak körében valamivel gyakoribb (31 %) volt, mint a többiek körében. Ennél szorosabb összefüggés mutatkozott a kulcsmondat értelmezése a művészeti ízlés fejlettsége között: a „felelősek vagyunk sorsunkért” értelmezés jóval nagyobb arányú volt a fejlettebb ízlésűek körében, a sors és a szabadság összefüggésnek felismerése pedig a legfejlettebb ízlésűek körében kimagaslóan legmagasabb arányú volt.

4.3. A regény befejezésének értelmezése

Mit is tekinthet az olvasó a regény befejezésének? Akár az egész szabadulás utáni szakaszt (az utolsó 35 oldalt), akár csak a Budapestre érkezés utáni (26 oldalnyi) részt, akár csak az utolsó két (egymáshoz szorosan kapcsolódó) bekezdést, vagy ennek csak a lágerbeli boldogságra vonatkozó részét, vagy akár csak az utolsó mondatot. Egyesek majd beleszámítják az újságíróval való beszélgetést, mások csak a két öreggel való beszélgetést, mondván ők a láger előtti részben is szerepeltek, vagy még inkább azért, mert itt hangzanak el olyan kulcsmondatok, mint a sors és a szabadság viszonyát taglaló, a „Mit tehattunk volna?” kérdésre válaszoló „Mindenki lépett, amíg csak léphetett”, az „adott sorsomban mindvégig becsületes voltam” (a közvetlenül erkölcsi mozzanatot tartalmazó nagyon ritka mondatok egyike), „sosem kezdhetünk új életet, mindig csak a régit folytathatjuk”, „nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek”.

A befejezés értelmezése a vizsgáltak felének túlfelül nehéz feladatnak bizonyult – vizsgáltaknak csak kétharmada vállalkozott rá –, pedig megengedtük, ki-ki azt tekintse befejezésnek, amit akar. Ilyen megoldások születtek:

tovább kell lépni, az élet megy tovább	11 %
bárhon lehet boldogság	9 %
Köves Gyuri maga alakítja sorsát	5 %
Köves Gyurinak harcolnia kell a meg nem értéssel	4 %
eleve elrendelt sors	3 %
legyen mementó	3 %
Köves Gyuri még nem fogta föl, mi történt	2 %
bizonytalan jövő	2 %
a túléléshez erő és kitartás kell	2 %
a lágerben egyszerűbb volt az élet, mint otthon	2 %
Köves Gyuri felnőtté vált	2 %
a lágerből hazatértek velük közömbös világgal találkoznak	2 %
teljes meghasonlás	2 %

Ezeknek a befejezés-értelmezéseknek többsége legalábbis nem bántó módon redukáló, egy részük pedig (például a „a lágerben egyszerűbb volt az élet, mint otthon”) kifejezetten árnyalt. Értékelhető különbséget (már csak a kicsi elemszámok miatt is) nem regisztráltam a különböző olvasórétegek között.

Az újságírónak arra a kérdésére, hogy „mit érez most, újra itthon, s a város láttán”, Köves Gyuri eléggé váratlanul azt válaszolja, hogy „gyűlöletet”, arra a kérdésre pedig, hogy kit gyűlöl, az újságíró s feltehetően az olvasók jelentős része által is várt „a fasisztákat” (esetleg

„a magyarokat”) helyett azt válaszolja, hogy „mindenkit”.⁶² A vizsgáltaktól megkérdeztük, hogy miért⁶³:

mert a történetekért az egész emberiséget felelősnek tartja	19 %
mindenben csalódott, senkivel sem tud azonosulni	13 %
a szenvedések hatására	8 %
nem érti, ami történt	3 %
magányosnak érzi magát	2 %
tehetetlen	2 %
meghasznált önmagával	2 %

Akár a befejezés-értelmezések többsége, ezek a magyarázatok is „beszélő viszonyban” vannak a művel. Feltűnően nagy a legidősebbek (50 %) és a legfejlettebb ízlésűek (50 %) körében azoknak a válaszoknak az aránya (50 %), amelyek az egész emberiség felelősségét hangoztatják.

Az is megkérdeztük, miért dobta el Köves Gyuri az újságíró címét:

nem akarja újra átélni, le akarja zárni a történeteket	22 %
úgy vélte, nem tudja vele megértetni, amit átélt	13 %
ez az ő személyes ügye	12 %
ezt sokkal komolyabb dolognak tartja, mint egy újságcikk témáját	5 %
már senkinek sem hisz, senkiben sem bíz	5 %
nem úgy és nem arról szeretne beszélni	2 %
nem tud választ adni ezekre a kérdésekre	2 %
nem hiszi, hogy az újságíró tudna rajta segíteni	2 %
nem akar pénzt csinálni mások szerencsétlenségéből	2 %
azért, mert az újságíró csak a borzalmakról akarja kérdezni	2 %
nem látja értelmét az egésznek	2 %
túl frissek még az élmények	2 %
vállalja sorstalanságát, vagyis magányát	2 %

Az előbbiekhöz hasonlóan ezek a válaszok is többé-kevésbé relevánsak. A leggyakoribb válasz még több, mint kétszer ekkora arányú (50 %) a legidősebbek körében. A legfejlettebb ízlésűek körében is magasabb (40 %) az átlagosnál. Élményeit Köves Gyuri személyes ügyének tartók aránya a különböző értékírányultságúak közül az univerzalitás–jószándék értékeit előnyben részesítők körében (18 %) legalább kétszer akkor volt, mind a többiek válaszai között.

A két öreggel való beszélgetésben hangzik el a „nem vettem észre, hogy borzalmak lettek volna”. Ennek a kijelentésnek jóval nehezebb volt az értelmezése, mint az újságíróval folytatott egész párbeszéd, már csak azért is, mert az olvasók többsége – akárcsak Fleischmann és Steiner bácsi – a regényben eddig történetek alapján borzalmasnak tartotta a táborát, s most a főszereplő, – aki az olvasó „szeme láttára” élte át és szenvedte meg ezeket a borzalmakat –, kijelenti, hogy ilyenek nem léteztek. Ez alkalommal ilyen megoldások születtek:

⁶² 313-314. old.

⁶³ Erre a kérdésre a különböző olvasórétegek 70-90 %-a válaszolt.

elfásult, közömbös lett ⁶⁴	19 %
nem akarja újra átélni	9 %
az a szituáció más volt, számára természetes, sorsszerű volt	9 %
a jót kereste	6 %
a gyerek idomul a körülményekhez	3 %
óvja az öregeket	3 %
nem akarta, hogy sajnálják	2 %
mert nem a táborban, hanem előbb történt (keletkezett) a borzalom	2 %
nem csak a táborban van borzalom	2 %

Ezek között egyetlen olyan sincs, melynek valamiképpen ne lenne valamiféle relevanciája, és ismét akad köztük egy-két igen árnyalt is, például a „mert nem a táborban, hanem előbb történt (keletkezett) a borzalom”. A leggyakoribb értelmezés feltűnően hiányzik a legidősebbek körében, átlagosnál alacsonyabb arányú (8 %) a férfiak és a legfejlettebb ízlésűek, és magasabb a teljes mértékben optimisták (39 %) körében. A legidősebbek körében viszont igen magas a „nem akarja újra átélni” (40 %) és „a jót kereste” (21 %) értelmezések aránya.

„Most már meg tudnám mondani néki⁶⁵, mit jelent az, hogy »zsidó«: semmit, nékem, s eredetileg legalább semmit, míg csak el nem kezdődnek a lépések. (...) csak adott helyzetek vannak és bennük újabb adottságok. Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de végigéltem. Most már valami kezdenem kell vele.”⁶⁶, magyarázza az öregeknek „egyre mérgebben” Köves Gyuri.

Az általam vizsgált olvasók pedig így magyarázzák ezt a korántsem könnyű szöveget:

tudatosult zsidó identitása ⁶⁷	23 %
élete determinált ⁶⁸	9 %
kezébe veszi sorsát ⁶⁹	6 %
nem képes azonosulni a zsidósággal ⁷⁰	5 %
tudni kell újrakezdeni	2 %
fel kell dolgozni a történeteket	2 %

⁶⁴ Például: beletörődött, ott „természetes” volt, a borzalmaknak is megvan a maguk hétköznapiasága.

⁶⁵ A nagyobbik nővérnek.

⁶⁶ 329. old.

⁶⁷ Például: zsidóként kezd új életet, egyszerűen csak emberként akart élni, de a világ ráerőltette a más-ságot, vagyis a zsidóságot, a zsidóságot a sorsként élte meg, a lágerben megtapasztalja, mit jelent kirekesztett zsidónak lenni.

⁶⁸ Például: kívülről irányították életét, sorsát a társadalom határozta meg, a történelem mint emberfeletti erő alakítja életünket, sorsunkat éljük, az átélt borzalmak határozzák meg további életét.

⁶⁹ Például: nem élhet ezek után tétlenül, az egyén felelőssége a csapdák közötti cselekvésekben, megteszi az első igazi lépést.

⁷⁰ Például: nem zsidónak, egyszerűen csak embernek érzi magát, csak mások látták zsidónak, ő saját magát nem, a többi zsidó sem tekintette zsidónak, ez nem az ő sorsa, távolinak érezte magát az ott elpusztultakhoz képest, ilyen fiatalon nem élheti meg zsidóságát.

Természetesen ehhez a különböző jelentésrétegekből „összeszorződó” szöveghez képest a leggyakoribb válasz is leegyszerűsítő, ám ahhoz képest „az élete determinált” vagy a „tudni kell újramezteni” még inkább. A „nem képes azonosulni a zsidósággal” értelmezést akár félreolvasásnak is gondolhatnánk, ha nem olvasnánk el az idevonatkozó lábjegyzetben szereplő példákat, amelyek arról tanúskodnak, hogy ezek az értelmezések nem is olyan felszínes, hanem részben átgondolt olvasatok.

A leggyakoribb válasz az átlagosnál nagyobb arányban fordul elő a legfiatalabbak és a humán irányultságúak, és az átlagosnál kisebb arányban a legfejletlenebb ízlésűek, valamint azok körében, akik a tradicionális és a hedonista értékeket részesítik előnyben.

„Nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek”, magyarázza „szinte könnyörögve” az öregeknek Köves Gyuri. „De hiszen ártatlan!” kiálthat föl a moralizáló olvasó, hacsak nem rója föl Köves Gyuri bűnéül azt, hogy kivétel nélkül mindenkit gyűlöl. Ennek a szövegnek többdimenzióssága – a konstelláció nyilvánvaló különbözősége ellenére is – engem József Attila *Bukj föl az árból* című költeményének bonyolultán örvénylő soraira emlékeztet: „És verje bosszúd vagy kegyed belém: a büntelenség vétek! Hisz hogy ily ártatlan legyek, az a pokolnál jobban éget.” Köves Gyuri eme kijelentésének az értelmezése az egyik legnehezebb feladatot jelentette a vizsgáltak számára, olyannyira, hogy csak minden másodikuk vállalkozott magyarázatra; ilyenekre:

tudja, hogy nem egyszerűen csak ártatlan volt ⁷¹	10 %
meg akarja érteni, fel akarja dolgozni a történeteket	6 %
nem fogadja el az áldozat szerepét	3 %
cselekvő módon akar viszonyulni a vele történetekhez ⁷²	3 %
erkölcsi igazságtételre vágyik: ártatlanságának deklarációja ehhez kevés	2 %
a túlélés hajtotta	2 %

Úgy vélem, a kérdezettek válasza képes hányada⁷³ többnyire olyan értelmezésekkel próbálkozott, melyek ugyancsak „beszélő viszonyban” vannak a regénnyel. A legerősebb összefüggés ezúttal is a művészeti ízléssel mutatkozott: minél fejlettebb ízlés, annál nagyobb arányú volt az első két leggyakoribb (és meglehetősen árnyalt) válasz.

A befejezés befejezésének is tekinthető az „Igen, erről kéne, a koncentrációs táborok boldogságáról beszélnem legközelebb, ha majd kérdik” mondat. Ehhez már több segítséget kapott az olvasó, mint az előző feladathoz – hiszen már szó esett a táborbeli legkedvesebb óráról, a honvágyról, a számbavettekről: Citrom Bandiról, Pjetkáról, Bohúsról és az orvosról – mégis csak háromnegyede próbálkozott válasszal a vizsgáltaknak:

azért kell erről beszélni, mert az embereket inkább a borzalmak érdeklik	10 %
a lágerben is voltak boldog pillanatok ⁷⁴	9 %
tudni kell látni a jót, örülni az apróságoknak	7 %
mert ember maradt	5 %

⁷¹ Például: hanem áldozat is, szerencsés túlélő is, nincsenek pusztán ártatlanok

⁷² Például: „cinkos, aki néma”, nem hallgathat, új életet kell kezdenie.

⁷³ Mindegyik csoportban nagyjából a tagok fele, a legfejlettebb ízlésűek 70, a legfejletlenebbeknek 30 százaléka.

⁷⁴ Például: ott is élet folyt, így hatott rá az ottani jó emberek jósága, megpróbált otthon lenni a legmoshatóbb körülmények között is.

ezzel együtt talán jobban meg lehet érteni a történetek lényegét, amiről beszélni akar	5 %
más nézőpontból látja másképpen, mint ott és akkor	2 %
meg akarja magát nyugtatni azzal, hogy csak a jóra emlékezik	2 %
csak úgy élhette túl, ha a jóra is figyelt	2 %
úgy érzi, nem értik meg őt az emberek	2 %
beszélni kell róla, hogy többé ne forduljon elő	2 %
életigenlés	2 %
ez volt leginkább időtálló élménye	2 %

A „mert ember maradt”, az „ez volt leginkább időtálló élménye” és az „ezzel együtt talán jobban meg lehet érteni a történetek lényegét” értelmezések a férfiak körében, a „lágérben is voltak boldog pillanatok” a legfejlettebb ízlésűek, valamint az életük vezetésében önmagukra és az isteni gondviselésre is támaszkodók körében volt az átlagosnál valamivel nagyobb arányú.

5. Néhány óvatos következtetés

Eddigi hazai olvasástörténete alapján – olvasottságát, kedveltségét, hatását és értelmezését tekintve – a *Sorstalanság* nem sorolható azon esztétikai értékkel is rendelkező, ugyanakkor népszerű alkotások körébe, amelyek a magas- és a tömegkultúra határára helyezhetők, amelyeknek jellegzetes példái hazai kultúránkban az ezredforduló tájékán Örkény egypercesei, a *Micimackó*, Woody Allen, Kusturica, Menzel filmjei, József Attila, Weöres és mások énekelt versei Sebő Ferenc és a Kaláka együttes feldolgozásban. Ugyanakkor a *Sorstalanság* – és ebben kétségkívül komoly szerepet játszott a Nobel-díj – valamivel szélesebb körbe jutott el, mint például Esterházy, Nádas, Krasznahorkai regényei, vagy Tarr Béla filmjei.

Mostani vizsgálatom eredményei – mintája kicsisége és adatainak matematikai statisztikai apparátust mellőző feldolgozása miatt – csak óvatos hipotéziseket engednek meg. Ezekből említek meg néhány olyant, amelyekkel elő merek rukkolni, abban a reményben, hogy hamarosan mások remélhetően az enyémnél komolyabb kutatásai majd megerősítik egyiket-másikat. Az eléggé egyértelműen megállapítható, hogy ez a regény az általam vizsgált körben csak nagyon keveseket hagyott közömbösen, ilyen vagy olyan irányban kimozdította, megmozdította olvasóit. A diplomás és – némi meglepetésre – a középfokú végzettségű olvasók körében, méghozzá mindegyik korosztályban, határozottan nagyobb a regényt elfogadók, mint az elutasítók aránya. A regénynek korántsem ártalmatlanul kellemes, hanem a legtöbbek számára leginkább nyomasztó-felkavaró-megrendítő hatása a megbotránkoztató, felzaklató és ijesztő regisztertől az érzelmi-értelmi megrendülésig, vagyis a katarzisig terjed. A regény értelmezése komoly szellemi erőfeszítést kívánt, olyan olvasási stratégiákat, melyekkel az olvasók többsége nem rendelkezett, s ezért sok esetben – mint kutatásaik tanúsága szerint Bulgakov, Ottlik, Örkény és Tarkovszkij művei esetében is – a rendelkezésükre álló moralizáló, szociologizáló, pszichologizáló, olykor pragmatikus, máskor túlfönt elvont olvasási stratégiákat és sémákat alkalmazták. Mindemellett szép számmal akadtak a regénnyel „beszélő viszonyba” kerülő, olykor pedig társszerzőhöz méltó értelmezések is, igaz inkább a szövegrészletek értelmezései, mint az átfogó értelmezések között.

Bár akadtak kisebb-nagyobb eltérések mind a fogadtatás, mind a hatás, mind az értelmezés terén a férfiak és a nők, a különböző korosztályok, a humán és az operatív irányultságúak, a különböző értékírányultságúak és a különböző világnézetűek, és legnagyobb mértékben – ezúttal is – a művészettel kapcsolatos beállítódás és ízlés fejlettsége különböző fokain állók körében, a befogadás különbözősége mellett a befogadói viselkedés hasonlóságának megállapítása sem kevésbé fontos. Ennek alapján ki lehet jelenteni, hogy a *Sorstalanságnak* ha nem is egyformán, de egyaránt esélye van pozitív fogadtatásra, visszhangra és többé-kevésbé releváns olvasatokra mind a nők és férfiak, a fiatalok és idősebbek, a diplomások és a középfokon végzettek, a humán és az operatív irányultságúak, a különböző értékeket (például az univerzalizmus, a jószándék, a tradíció, az önállóság, a teljesítmény és a hedonizmus értékeit) előnyben részesítők, valamint a sorsuk alakítását tekintve különböző világnézetet vallók körében.

Mindebből az is következik, hogy nem tartom jogosultnak olyanfajta Kertész-kultusz megalapozását, mely az értők kicsiny elit-közösségének felértékelésére épül, a „visszhangtalansága lényegében a sikere” szellemében. A *Sorstalanság* itthoni sorsa sem ilyen, sem olyan irányban nincs megpecsételve, a regény olvasástörténete jelenlegi állása szerint aktív olvasói közreműködést követelő, ugyanakkor párbeszédre képes regény várja különféle befogadói beállítódással és stratégiával rendelkező olvasóit.

Felhasznált művek

Balogh Zoltán – Kamarás István: Élményalakzatok I. (150 irodalmi mű olvasottsága, kedveltsége és az élményalakzatokban elfoglalt helye a közművelődési könyvtárakat használók körében). Bp. 1978. NPI 393 old.

György Péter: A Sorstalanság egy mondatának értelmezéséhez. = Orpheus, 1991. 4. sz. 39-49. old.

Heller Ágnes: A holocaust, mint kultúra. = U.ő.: Az idegen. Bp. 1997. Múlt és Jövő 92-102. old.

Józsa Péter: A szöveg értelme. = Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok. Bp. 1986. Akadémiai K. 189-201. old.

Kamarás István: Olvasó a határon. Bp. – Szombathely, 2001. Pont Kiadó – Savaria University Press. 259 old.

Kamarás István: A Trilla szólamai. Bp. 2003. Holnap Kiadó 143. old.

Kaposi Dávid: Narratívátlanosság. = Az értelmezés szükségessége. Szerk.: Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2002. L'Harmattan

Lányi Dániel: A sorstalanság kísértete. = Holmi, 1995. 5. sz. 665-674. old.

Lenkei Júlia: Kertész Imre: Sorstalanság. = Kritika, 1975. 8. sz. 30. old.

Molnár Gábor Tamás: Fikcióalkotás és történelemszemlélet. = Alföld, 1996.

Proksza Ágnes: Döntés és ítélet. = Az értelmezés szükségessége. Szerk.: Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2002. L'Harmattan 101-102. old.

Radics Viktória: Az ember mélye. = Életünk. 1988. 1. sz. 80-85. old.

Schein Gábor: Összekötni az összeköthetlent = Az értelmezés szükségessége. Szerk.: Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2002. L'Harmattan

Spiró György: Non habent sua fata. = U.ő.: Magániktató. Bp. 1985. Szépirodalmi 383-392. old.

Szirák Péter: Kertész Imre. Bratislava, 2003, Kalligram. 217 old.

Vári György: Kertész Imre. Bp. 2003. Kijárat Kiadó. 283. old.

Melléklet:

A kutatás során felhasznált kérdőív

1. Hányszor olvasta ezt a regényt?

- 1.1. Most először
- 1.2. Másodszor, először éve/hónapja olvastam
- 1.3. Harmadszor, először éve/hónapja olvastam
- 1.4. Egyéb, éspedig:

2. Miért döntött elolvasása mellett?

- 2.1. Kötelező olvasmány volt
- 2.2. Úgy gondoltam, illik elolvasni
- 2.3. Azt hallottam, ez az egyik legjobb magyar regény
- 2.4. Érdekelt a holokauszt-téma
- 2.5. Hozzám közelálló embernek nagyon tetszett, ő ajánlotta
- 2.6. Már egyszer olvastam, s még jobban meg akartam érteni
- 2.7. A Nobel-díj miatt
- 2.8. Egyéb okból, éspedig:

3. Mit tudott Kertész Imréről a regény elolvasása előtt?

4. Olvasott-e a *Sorstalanságon* kívül valami mást is Kertész Imrétől?

5. Melyek voltak élete legnagyobb irodalmi olvasmányélményei?

6. Sorolja fel a kötelező olvasmányokon kívül azoknak az irodalmi műveknek a szerzőjét és címét, amelyeket az elmúlt évben olvasott! (Húzza alá azokat, amelyek nagy élményt jelentettek!)

7. Ha olvasta vagy látta valamelyik művet a következők közül, jelölje meg, mennyire tetszett Önnek! (Karikázza be a megfelelő számot! 1: nem tetszett, 2: inkább nem tetszett, mint tetszett, 3: inkább tetszett, mint nem tetszett, 4: nagyon tetszett, 9: ha nem olvasta, nem látta)

7.1. <i>Antonioni</i> : Nagyítás	1 2 3 4 9	7.2. <i>Benigni</i> : Az élet szép	1 2 3 4 9
7.3. <i>Bergman</i> : Suttogások és sikolyok	1 2 3 4 9	7.4. <i>Borowski</i> : Kövilág	1 2 3 4 9
7.5. <i>Bulgakov</i> : A Mester és Margarita	1 2 3 4 9	7.6. <i>Dosztojevszkij</i> : Bűn és bűnhődés	1 2 3 4 9
7.7. <i>Cameron</i> : Terminator	1 2 3 4 9	7.8. <i>Denham</i> : King Kong	1 2 3 4 9
7.9. <i>Donner</i> : Superman	1 2 3 4 9	7.10. <i>Dumas</i> : Gróf Monte Christo	1 2 3 4 9
7.11. <i>Eisenstein</i> : Patyomkin	1 2 3 4 9	7.12. <i>Enyedi</i> : Az én XX. századom	1 2 3 4 9
7.13. <i>Esterházy Péter</i> : Hrabal könyve	1 2 3 4 9	7.14. <i>Esterházy Péter</i> : A szív segédigéi	1 2 3 4 9
7.15. <i>Fellini</i> : Nyolc és fél	1 2 3 4 9	7.16. <i>Fellini</i> : Országúton	1 2 3 4 9
7.17. <i>Mel Gibson</i> : <i>Passio</i>	1 2 3 4 9	7.18. <i>T. Fisher</i> : Drakula	1 2 3 4 9
7.19. <i>Golding</i> : A legyek ura	1 2 3 4 9	7.20. <i>Hesse</i> : Üveggyöngyjáték	1 2 3 4 9
7.21. <i>Hitchcock</i> : Madarak	1 2 3 4 9	7.22. <i>Hrabal</i> : Sörgyári capriccio	1 2 3 4 9
7.23. <i>Hugo</i> : Nyomorultak	1 2 3 4 9	7.24. <i>Huszárik</i> : Szindbád	1 2 3 4 9
7.25. <i>Knight</i> : Légy hű önmagadhoz!	1 2 3 4 9	7.26. <i>Kosztolányi</i> : Esti Kornél novellák	1 2 3 4 9
7.27. <i>Koltai</i> : Sose halunk meg	1 2 3 4 9	7.28. <i>Lázár Ervin</i> : A Hétfejű Tündér	1 2 3 4 9
7.29. <i>Leone</i> : Volt egyszer egy Vadnyugat	1 2 3 4 9	7.30. <i>Milne</i> : Micimackó	1 2 3 4 9
7.31. <i>Minghella</i> : Az angol beteg	1 2 3 4 9	7.32. <i>Nagy László</i> költeményei	1 2 3 4 9
7.33. <i>Nádas Péter</i> : Egy családregény vége	1 2 3 4 9	7.34. <i>Németh L.</i> : Iszony	1 2 3 4 9
7.35. <i>Ottlik</i> : Iskola a határon	1 2 3 4 9	7.36. <i>Örkény István</i> : Egyperces novellák	1 2 3 4 9
7.37. <i>Pasolini</i> : Máté evangéliuma	1 2 3 4 9	7.38. <i>Pilinszky János</i> költeményei	1 2 3 4 9
7.39. <i>Rejtő</i> : Pizskos Fred	1 2 3 4 9	7.40. <i>Scott</i> : Szárnyas fejvadász	1 2 3 4 9
7.41. <i>Semprún</i> : Nagy utazás	1 2 3 4 9	7.42. <i>Spielberg</i> : Schindler listája	1 2 3 4 9
7.43. <i>L. és A. Wachowski</i> : Mátrix	1 2 3 4 9	7.44. <i>Tarkovszkij</i> : Stalker	1 2 3 4 9
7.45. <i>Wallace</i> : Ben Hur	1 2 3 4 9	7.46. <i>Wenders</i> : Berlin fölött az ég	1 2 3 4 9
7.47. <i>Weöres Sándor</i> költeményei	1 2 3 4 9		

8. Mennyire tartja fontosnak a következőket? (Írja be a kipontozott helyre a megfelelő számot! 5: mindennél fontosabb, 4: nagyon fontos, 3: eléggé fontos, 2: csak egy kicsit fontos, 1: nem fontos)

8.11. anyagi jólét (jómód, bőség) ...	8.12. béke (háborútól, konfliktusoktól mentes világ) ...
8.13. boldogság (megelégedettség) ...	8.14. bölcsesség (életbölcsesség) ...
8.15. családi biztonság (szeretteinkről való gondoskodás) ...	8.16. belső harmónia (belső feszültségektől mentes élet)
8.17. egyenlőség (testvériség, mindenkinek azonos lehetőségek)...	8.18. a munka öröme (teljesítmény, hasznosság) ...
8.19. érdekes, változatos élet (élményekben gazdag, aktív élet) ...	8.20. a haza biztonsága (támadásoktól védettség)...
8.21. barátság (szoros emberi kapcsolat) ...	8.22. szerelem (meghitt testi és lelki kapcsolat) ...
8.23. kellemes élet (élvezetek, örömek, sok szabadidő) ...	8.24. önérzet (öntudat, önbecsülés) ...
8.25. szabadság (függetlenség, választás lehetősége) ...	8.26. szépség (a természeté és a műalkotásoké) ...
8.27. társadalmi megbecsülés (elismerés, tisztelet) ...	8.28. üdvözülés (megváltás, örök élet) ...
8.29. alkotó szellemű (újító, eredeti gondolkodású)...	8.30. bátor (gerinces, kiáll nézeteiért)...
8.31. előítéletektől mentes (gondolkodó, intelligens) ...	8.34. fegyelmezett (önuralommal rendelkező) ...
8.35. felelősségteljes (megbízható, felelősségtudó) ...	8.36. hatékony (hozzaértő, szakszerű) ...
8.37. jókedélyű (vidám, könnyű szívű) ...	8.38. logikus gondolkodású (racionális, ésszerű) ...
8.39. megbocsátó (nem bosszúálló) ...	8.40. önálló (független, erős egyéniség) ...
8.41. segítőkész (mások jólétéért dolgozik) ...	8.42. szavahihető (becsületes, őszinte) ...
8.43. szeretettel teljes (ragaszkodó, gyöngéd) ...	8.44. tiszta (rendes, ápolt) ...
8.45. törekvő (szorgalmas, ambiciózus) ...	8.46. udvarias (jó modorú, jól nevelt) ...
8.47. hovatartozás érzése...	8.48. kölcsönös szívesség...
8.49. társadalmi rend...	8.50. egészség...
8.51. köztisztlet megőrzése ...	8.52. tekintély...
8.53. társadalmi hatalom...	8.54. befolyásos...
8.55. sikeres...	8.56. tehetséges...
8.57. merészség...	8.58. önbecsülés...
8.59. saját cél választása...	8.60. széles látókörű...
8.61. szociális igazság...	8.62. természetszerető ...
8.63. szellemi élet...	8.64. hűséges (lojális) ...
8.65. szülők tisztelete...	8.66. alázatos...
8.67. hagyománytisztelő...	8.68. mérsékelt...
8.69. elfogadó...	

9. Hogyan tölti szabadidejét? Mit csinál szabadidejében?

- 9.1. leggyakrabban?
- 9.2. leghosszabban?
- 9.3. legszívesebben?

10. A felsoroltak közül mely szabadidő-tevékenységeket csinálja? (Karikázza be a megfelelő számot! 1: nem csinálja, 2: nagyon ritkán 3: eléggé ritkán 4: eléggé gyakran 5: nagyon gyakran)

10.1. regények, novellák olvasása	1 2 3 4 5
10.2. versek olvasása	1 2 3 4 5
10.3.. folyóirat-olvasás	1 2 3 4 5
Mely folyóiratokat?	
10.4. képregény olvasás	1 2 3 4 5
10.5. televíziózás	1 2 3 4 5
Mely tévéműsorokat nézi legszívesebben?	
10.6. videózás	1 2 3 4 5
Milyen videókat néz legszívesebben?	
10.7. színházba járás	1 2 3 4 5
Az utóbbi időben milyen előadásokat látott?	
10.8. művészeti tevékenység	1 2 3 4 5
Milyen fajta tevékenységeket végez?	

11. Milyen fajta irodalmi műveket olvas legszívesebben?

12. Néhány megállapítás következik a művészetről, jelölje meg, mennyiben ért egyet velük! (Karikázza be a megfelelő számot! 1: nem ért egyet, 2: csak részben ért egyet, 3: egyetért)

12.1. Annál jobb egy regény vagy film, minél inkább elfeledteti a velem történt kellemetlenségeket	1 2 3
12.2. Számomra nincs értéke annak a regénynek, filmnek vagy festménynek, melyet csak magyarázat segítségével tudok megérteni	1 2 3
12.3. Egy jó szakkönyvnek számomra több a haszna, mint a legjobb regénynek vagy filmnek	1 2 3

12.4. Nem baj, ha egy irodalmi mű szellemi erőfeszítést követel	1 2 3
12.5. Csak akkor van értelme újból elolvasni egy regényt, ha az ember nem emlékszik a történetre	1 2 3
12.6. Egy jó regény, mint a térkép, megmutatja a legrövidebb és legjárhatóbb utat	1 2 3
12.7. Nem szeretem azokat a műalkotásokat, amelyek felzaklatnak, és arra próbálnak kényszeríteni, hogy önmagammal szembenézzek	1 2 3
12.8. Egy igazi műalkotás beavat a lét titkaiba.	1 2 3
12.9. Egy jó regény számomra elsősorban ismeretek forrása	1 2 3

13. Írja le néhány sorban hogyan értelmezi a következő Örkeny-novellát:

Trilla

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.
Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.
Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.
Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vállalatnál. Hideget ebédel. Egyedül lakik.
Wolfnének hívják. Jegyezzük meg: Wolfné. Wolfné. Wolfné

14. Milyennek látja a világot? (Karikázza be a megfelelő számot! 4: teljesen egyetért, 3: inkább igen, mint nem, 2: inkább nem, mint igen, 1: nem)

14.1/a A világ alapjában véve gonosz és bűnös	4 3 2 1
14.1/b A világban sok jó van, ami Isten jóságának a jele/Isten jóságát tükrözi	4 3 2 1
14.2/a A jó embernek komoly mértékben részt kell venni a világ gondjainak megoldásában	4 3 2 1
14.2/b A jó embernek távol kell magát tartani a világi dolgoktól	4 3 2 1
14.3/a Isten majdnem teljesen kivonult a bűnös világból	4 3 2 1
14.3/b Isten mindenütt megmutatkozik a világban	4 3 2 1
14.4/a Az emberi természet alapjában véve jó	4 3 2 1
14.4/b Az emberi természet alapjában véve romlott	4 3 2 1
14.5/a A művészetből sok mindent meg lehet tudni Istenről	4 3 2 1
14.5/b Mivel a művészet lényegét tekintve a világi dolgok közé tartozik, ezért a műalkotásokat illetően nagy mértékű óvatosságra van szükség	4 3 2 1
14.6/a A világ a káosz és a küzdelem helye	4 3 2 1
14.6/b A világot harmónia és együttműködés jellemzi	4 3 2 1
14.7/a Az emberi teljesítmények és sikerek segítik Isten megnyilvánulását a világban	4 3 2 1
14.7/b A legtöbb emberi tevékenység hiábavaló és ostoba	4 3 2 1

15. Ön hogyan gondolkodik az életről? (Karikázza be a megfelelő számot! 5: teljesen egyetért, 4: inkább igen, mint nem, 3: igen is, meg nem is, 2: inkább nem, mint igen, 1: nem)

15.1. Az ember alig tud valamit tenni annak érdekében, hogy saját életén változtasson	1 2 3 4 5
15.2. az életnek számomra azért van értelme, mert van Isten	1 2 3 4 5
15.3. Számomra az életnek nincsen semmi különösebb értelme	1 2 3 4 5
15.4. Isten előre eldöntötte életünk menetét	1 2 3 4 5
15.5. Az életnek csak az az értelme, amit maga az ember ad neki	1 2 3 4 5
15.6. Magunk határozzuk meg sorsunkat	1 2 3 4 5
15.7. A szenvedésnek és a nyomorúságnak csak akkor van értelme, ha az ember hisz Istenben	1 2 3 4 5
15.8. Van Isten, aki személyesen törődik minden emberrel	1 2 3 4 5

16. Írja le röviden, hogy milyen benyomások alakultak ki Önben erről a regényről?

17. Mennyire tetszett vagy nem tetszett Önnek? (Aláhúzással jelölje meg a megfelelő választ!)

- 17.1. Nagyon tetszett
- 17.2. Inkább tetszett, mint nem tetszett
- 17.3. Tetszett is, meg nem is
- 17.4. Teljesen közömbösen hagyott
- 17.5. Inkább nem tetszett, mint tetszett
- 17.6. Egyáltalán nem tetszett
- 17.7. Egyéb, éspedig:

17/a) Indokolja meg röviden választát

18. Mely olvasmány- vagy filmélménye jutott eszébe a regény olvasása közben vagy elolvasása után?

19. Mely jelzőkkel illetné a regény egészének hangulatát? (Legfeljebb ötöt húzzon alá!)

- 19.1. unalmas
- 19.2. megható
- 19.3. szórakoztató
- 19.4. nyomasztó
- 19.5. iszonyatos
- 19.6. felkavaró
- 19.7. titokzatos
- 19.8. izgalmas
- 19.9. filozofikus
- 19.10. megrendítő

20. Mennyire felel meg az Ön ízlésének ennek a regénynek nyelve, stílusa, formája? (Aláhúzással jelölje meg a megfelelő választ!)

- 20.1. Teljesen megfelel
- 20.2. Részben megfelel
- 20.3. Eléggé távol áll ízlésemtől
- 20.4. Nagyon távol áll ízlésemtől
- 20.5. Egyéb, éspedig:

20/a) Indokolja meg röviden választát!

21. Mennyire tartja a művet érthetőnek? (Aláhúzással jelölje meg a megfelelő választ!)

- 21.1. Könnyen megérthető
- 21.2. Nehezen, de megérthető
- 21.3. Csak kisebb részben érthető
- 21.4. Teljességgel érthetetlen
- 21.5. Egyéb, éspedig:

21/a) Indokolja meg röviden választát!

22. Mennyire tartja ezt a regényt megformálásában újszerűnek, szokatlannak? (Aláhúzással jelölje meg a megfelelő választ!)

- 22.1. Teljesen újszerű, hipermodern
- 22.2. Számos vonatkozásban újszerű, szokatlan
- 22.3. Ebben a tekintetben átlagos regény
- 22.4. Meglehetősen hagyományos, a megszokottól alig eltérő
- 22.5. Teljesen hagyományos, semmi újdonságot nem mutat a megformálásában
- 22.6. Egyéb, éspedig:

22/a) Indokolja meg röviden választát!

23. Mennyire áll közel Önhöz az, amit ebben a regényben Ön szerint az író a világról és az emberről állít? (Aláhúzással jelölje meg a megfelelő választ!)

- 23.1. Nagyon közel áll, teljesen egyetértek vele
- 23.2. Eléggé közel áll, részben egyetértek vele
- 23.3. Meglehetősen távol áll tőlem, alig értek vele egyet
- 23.4. Nagyon távol áll tőlem, egyáltalán nem értek vele egyet
- 23.5. Egyéb, éspedig:

24. Az Ön által eddig olvasott regényektől, eddig látott filmekről miben különbözött ez a regény?

25. Milyen emlékezetes részletek, jelenetek, mozzanatok és képek jutnak eszébe?

26. Írja le néhány mondatban, hogyan értelmezi ezt a regényt?

27. Mit tart a regény legfontosabb gondolatának?

28. Hogyan értelmezi a regény címét, a Sorstalanságot?

29. Mennyire érzi közel az alábbi értelmezéseket az Ön értelmezéséhez? (Karikázza be a megfelelő számot! 5: teljesen egyetért, 4: inkább igen, mint nem, 3: igen is, meg nem is, 2: inkább nem, mint igen, 1: nem)

29.1. Auschwitz nem ér véget a szabadulással	1 2 3 4 5
29.2. Bármily szörnyű is volt a láger, egyszerűbben és tisztábban lehetett ott élni, mint abban a világban, amelyben a lágerek létrejöttek, és amely el akarja feledni a lágereket	1 2 3 4 5
29.3. Köves Gyuri a lágerben a zsidóság tagjává válik, ezzel megszűnik individualitása	1 2 3 4 5
29.4. Egy kamaszfiú megpróbálja ésszerűnek látni a láger irracionális világát	1 2 3 4 5
29.5. Történelmi regény: a holokauszt pontos bemutatása	1 2 3 4 5
29.6. Az életszeretet győzelme	1 2 3 4 5
29.7. A fasizmus embertelenségének leleplezése	1 2 3 4 5
29.8. Nincs jó és rossz, szabadság és rabság: minden csak nézőpont kérdése	1 2 3 4 5
29.9. Az ember esendősége	1 2 3 4 5
29.10. Csak a közömbösen maradás teszi lehetővé a túlélést	1 2 3 4 5
29.11. Kertész Imre önéletrajza	1 2 3 4 5
29.12. Nevelődési regény: egy kamasz felnőtté válása	1 2 3 4 5
29.13. Köves Gyuri a sorstalanságot vállalja föl saját sorsának	1 2 3 4 5
29.14. A sehová sem tartozás élményének megélése	1 2 3 4 5
29.15. Az ember nem választhat, sorsa meg van határozva	1 2 3 4 5
29.16. Köves Gyuri a lágerben egyszerre válik magyarrá és zsidóvá	1 2 3 4 5
29.17. Rátalálás a sorsközösségre	1 2 3 4 5
29.18. Szemben Nyilas Misivel és Nemecekkel Köves Gyuri bűnösen passzív és érzelemmentes	1 2 3 4 5
29.19. Az én-azonosság keresése és megtalálása	1 2 3 4 5
29.20. Auschwitz legyőzhető akadály, kiállható próbatétel	1 2 3 4 5
29.21. Megszabadulás az áldozatlétől és a történelemformálás vállalása	1 2 3 4 5
29.22. Egy teljes szellemi leépülés története	1 2 3 4 5
29.23. Auschwitz az európai kultúra csődje	1 2 3 4 5
29.24. Auschwitz megmagyarázhatatlan	1 2 3 4 5

30. Voltak-e Önnek hasonló élményei és tapasztalatai, mint a regény szereplőinek?

31. Okozott-e a regény Önben valamiféle maradandó hatást? (Ha igen, írja le néhány mondatban!)

32. Hogyan értelmezi a regény befejezését?

33. Miért válaszolja Köves Gyuri az újságírónak arra a kérdésére, hogy mit érez, azt, hogy gyűlöletet, méghozzá mindenki iránt?

34. Miért dobja el Köves Gyuri az újságíró nevét és címét tartalmazó cédulát, holott rokonszenvesnek és jóakarátúnak találta az illetőt?

35. Miért mondja azt Köves Gyuri Fleischmann és Steiner bácsinak, hogy „nem vettem észre, hogy borzalmak voltak”?

36. Hogyan értelmezi Köves Gyuri magyarázatát, mely szerint „Most már meg tudnám mondani néki, mit jelent az, hogy ‘zsidó’: nekem s eredetileg semmit, míg csak el nem kezdődtek a lépések. Csak adott helyzetek vannak és bennük újabb adottságok. Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de végigéltem. Most már valamit kezdenem kell vele.”?

37. És azt, hogy „Ha sors van, akkor nem lehetséges szabadság, ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, azaz hogy akkor mi vagyunk a sors.”?

38. És az, hogy „Nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek”?

39. Miért érzi úgy Köves Gyuri, hogy „Igen, erről kéne, a koncentrációs táborok boldogságáról beszélnem nekik legközelebb, ha majd kérdik.”?

40. Neme:

41. Életkora:

42. Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

43. Mi az Ön szakképzettsége, foglalkozása, beosztása?

Ha nyugdíjas, mi volt nyugdíjba menetele előtt?

Ha főiskolás vagy egyetemista, milyen szakos?

44. Hol lakik Ön?